

К л а с и к а у к р а ї н с ь к о ї л і т е р а т у р и

Вовчок Марко

ТРИ ДОЛІ

“Відкрита книга”

2011

М а р к о В о в ч о к

(В і л і н с ь к а М а р і я О л е к с а н д р і в н а)

1833 – 1907

У слободі я родилась - П'ятигір. Там, недалечке од нас, - може, коли Слободянські сторони доводилось переїздить, то чували, - стара жона викопала печери у крейдяній горі? Тридцять чи сорок літ копала, - такі великі викопала, господи! Було, ми ходимо малими по печерах тих, - запалимо віти соснові та й ходимо; а хід узенький та низький і дуже трудний. Між людьми йде, що була то жона вельми древня й немочна, а духу великого. То, було, як вже їй сили перейметься - упаде по трудах тяжких та тільки заплаче до бога, то - як зілля під росю - знов одживіє та й знов копа і копа. Була вона господом улюблена. Така осталась пам'ять її свята.

Як вийти з тих печер та стати до сонця, - перед тобою усе тільки гори крейдяні біліють високі, а між горами тими узенька річка, прозора і глибока, дзюрчить. Прудко біжить та річка гоней із двадцять, до самої луки зеленої, - по луці вже тихо і широко розливається і тихо далі леліє по під гаями, а там у високих очеретах десь пропадає.

Слобода наша над самою лукою річковою, на п'яти горах стоїть крейдяних, осаджена високо у давні віки од ворога татарина, щоб нагло не збіг; здалека зоглядали з гір, ховалися й рятувались. Гори вже ті травюю зеленіють, уросли садками густими. Межи білих хаток цвіте й вишня рясна, й тонковерха тополя пахучим листом шелестить; де над ворітьми темна дрібнолиста груша, як намет, укриває або гіллястий ясокір буяє; в березі калина розрослася, повиросли верби. З гір на воду городи бучні розвелись. Там-то зілля, овощу! Там-то цвіту! Там-то стежечок і до води й до сусіди, і до другої. Все то позбігали, повиходжували легесенькі ніжечки дівочі.

Наша хата на горі, на самому шпилечку стояла. Далеко й

широко навкруги очима скинути.

Як-то часто приходять мені на ум молоді літа: де що було, як... Вже старуха сива, а пам'ять молода не забулась...

Отсе наша хата стояла на шпилечку... Було, вийду, сяду на призьбі, прислухаюся, придивляюся. Вечір тихий; сонечко за гору пада, блищить вода червоно і тихо леліє - не ронче; коло кожної хати гомін чути; там череду вже з паші женуть, а там пісень співають, а за річкою коваль кує... А ось вже й смеркає, небо мерхне і втихає земля, втихає - уже тихо. Ніч обняла. Висипались зорі золоті; зійшов ясний місяць - і все те у прозорій воді заблищало; защебетав соловейко, защебетав другий...

Я свого отця-неньки не знаю; я ще в сповиточку зосталася сиротою, і прийняв мене мій родич до себе, - Павло Булах звали. Його жінка мене викохала сполом з своєю дочкою; в їх хаті я й зросла, у їх і служити зосталася.

Родич мій був хазяїн заможний, хлібороб; шість пар волів у його велося, два плуги орали на хліб; брав і сіножатеї у людей з сторін. Ходив він часом і на Дін, не щороку, а так, як йому по вигоді, привозив було рибу й спродував людям - хто попросить, а то й собі па споживок ішла. З того був йому не великий прибуток, коли б не вбиток, а що він дуже любив дорогу. Ще його батько чумакував і брав його з собою малого, то ще тоді він закохався у дорогах. Як ходив він переймом, то ходив, коли йому пожадається, не поспішаючись. Та вже, було, од дому до Дону, так як по своєму садкові гуляє. Було, як прийде отеє додому, та веселий:

- Жінко! А та криниця в степу, біля Роблених Моги́л, зовсім засипалася...

Жінка хоч і не знає, що там за криниця така, а зараз пожалкує звичайненько:

- Отсе, - каже, - шкода ж кринички; і такечки зовсім-таки засипалася?

- А як ми з батьком покійним, було, ходимо - що там за вода була у тій криниці - чиста, як сльоза!

І почне розказувати, як-то було за батька і як тепер настало...

Жінка в його така була людина добра, така тиха, привітна, ввічлива. Я не чула зроду-віку мого од неї слова гіркого, не чула докору. Та й обличчя в її було таке, наче от вона се тільки з церкви божої повернулася. Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як тая лебедя.

Хазяїн був чоловік кремезний і норавливий. Любив він дуже і жінку й дочку, та хотів, щоб слухали вони його, не питаючи, не озиваючись. Чи у господарстві, чи так, він сам за усе погадає, й поміркує, і преділить, а жінці тільки скаже, коли треба. Вона ж завсіди, було, погодиться, як він схоче; вона усе прийма.

Була в їх дочка Катря... Ся не в матір зародилася - палка, прудка дівчина - трудно їй було батеньку коритись. Було, як здвигне старий брови, стисне уста тонкі та блисконе оком своїм чорним - ми вже з паніматкою ледве дишемо, - одна Катря не боїться нічого: питає його, та розпитує, та суперечить, поки аж батько не покрикне: "годі!" - таким голосом, що й найсміліше у світі стихне... Після того ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очиць...

Хороша була та Катря. Було, отеє, як убереться - єдиначка, то вже нічого не жалували для неї, - плахта на їй шовкова, хустка з золотими квітами, з золотою габоюзав'яже, а з правого боку квіточка. Корсет зелений з байки або з сукна. Коса в неї була така, що було й рукою не ссягне, - і кісників не носила, тільки стрічка вплетена червона або голуба. Намисто добре; на намисті дукач з камінням дорогим; черевички на корочках високеньких; сорочка тонесенька, вишивана до самих чохол... Увійде було вона де гостей людно, - всі помовкнуть і на неї дивляться-здивляються, а во-

на і всміхнеться, і засоромиться.

Що то за весела! Що то за шамка була! Родичів у нас багато: той оженився, той заміж іде, - то між своїм родом нагуляєшся.

На весілля чи на вечорниці - як-то було Катря весело поспішається! І хто її перетанцює, хто переспіває?..

А весною?!. Скоро отеє скресла крига, потанув сніг, із стріх закрапало, а з гір струмочки покотилися; сонечко гріє з-за весняних хмарок; вітрець дрімливий та теплий якийсь паше, - вже Катря веснянки заспівала. Іде слободою й співає, і дівчат на вулицю викликає.

Всіма, було, вона дівчатами верховодить. І дівчата її слухали, і дуже її любили; вона ж, було, з ними скільки раз па день і попосміється, і посвариться кілька раз, і обійметься...

Життя молодее! Пішло вже ти за водою!

Весна йде та йде. Ось вже і небо голубе і чисте, і вода голуба, просвітчаста. Сонечко блищить і горить; гаї розвиваються; садки зацвітають; увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені; кує зозуля на високій березі; гуде бджола; мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою; хрущі літають гучливі... якийсь гомін, гук якийсь чи з-під землі, чи з води, чи з неба!..

Дожидаємо вечора, а ввечері - на могилу. Ледве нам сяють місяцеві роги, тихо усе, - тільки ми співаємо, та десь млин меле, та вода в береги плескає...

У празник, було, ми зарані прокинемось до церкви, а з церкви по дівчат на слободу: іукає, збирає Катря дівчат:

- Дівчатонька! Ходімо ми на могилу!

- Ні, ходім у гай по суніці! - Ні, лучче вже на пологи, в степ! - Ні, в садок! - Там краще! - А там лучче! - А там веселіше!

І там, і там! І всюди гарно, і всюди весело, і всюди крас-

но! І весела юрма дівчат жене, і пісня і регіт несеться...

Що то молоді літа золоті людям! Що задумав, все йому можна, все йому відрадісне, все втішно; а старому - як за-казано!

II

Була у нас сусідка - удова Пилипиха: господиня на всю слободу. Яка хата, які городи, садок, скільки поля, степу, і баштан, і пасіка, і млин - чого вже не було там! З себе була огрядна, висока, чорнява, - все, було, у червоному очіпку красується і в зеленій юпці до усів; чоботи рипають, білі рукава мають широкі, - походжає собі де, то мов багата те-ща у вбогого зятя.

Пилипиха була ще давня товаришка і приятелька нашій матері, і жили вони з собою добре, любилися. Недолюбляв тільки батько удови, що така вона своєумка непокірлива; недолюбляла і вона його - обопільне. Що було старий у господарстві попорядкує, що там намислить чи зробить, - мати удові похваляться, - удова усе осудить. Хоч у вічі не скаже словами іноді, так зітхне або головою похитає. Ні-яково наче їй було, що мати годить такечки старому, що так його слухає. Аби до нас прийшла, що старого дома не-має, та й почне слова закидати, воду, як то кажуть, каламу-тити: "Що чоловік - господар у полі, а жінка - господиня в господі; та що лихе життя із тими самовольцями, що вже назауміру своїм упором ходять. Се як той хрін корінчас-тий: де вже розкорениться, то й посіяти за ним доброго ні-чого не можна. Лихе життя із такими!"

- А як же не лихе! - одказує мати наша удові. - Крив біг нас, нехай і діток наших боронить!

- Ще твій не норовливий, голубко? Ще тобі по йому голо-ва не зв'язата? Ще тобі не тісно? Ще тобі не важко?

- Отсе! Чого ж мені важко? Чого мене лихом тим наділяєте, що його зроду не було? Та мене чоловік мій ніколи словом недобрим не покартавав...

- Піп то, він мовчить! Кажуть, що й кат не говіркий, а голову він одтинає! Мовчить!.. Та він мовчки усіх вас гнітить, під ноги собі топче... ні ради в вас, ні поради не спита - не шукає; поводитьсь, як той пан з підданками!

- Що 'тсе ти, любко, що 'тсе! Може, він трохи і мисливенький собі вдався, та він же на те розумний в нас; нам добре за ним; дякуємо йому...

- Авжеж! Авжеж! Ти б і ворогу своєму подякувала, ти така в бога, мабуть, сама одна! Мене б він такеньки не обійшов: я б йому довела свого, - побачив би він!

- Ну ж бо, серце!.. Буде вже! - одпрошується мати. - Ніяково мені тебе й слухати!

- -А то ж я з, чого 'тсе говорю, як не з приязні моєї? Мене що долігає? Що зачіпає?.. Тебе жалуючи, говорю, тебе люблячи! Ти як дитина, свого лиха не тямиш, недобачаєш, здорова!

То се вона, люблячи та жалуючи, було, їй і показує...

І справді - добра мисливши й люблячи щиро: удові здавалося, що як одбиватись од якого лиха руками, то хоч і не одіб'єшся вже, так боїщем натішишся славно.

Чудно буде, як і скажу, що удова, не любивши старого таки й гаразд, як, було, до нас прийде та його дома нема, то їй наче дуже стане досадно: тоді в неї і в городі не вродило гарно, і в полі недорід, і зими вона сподівається холодної; а як наш батько тут - вона дивиться жваво і наче ми усі їй тоді любіші і миліші...

От, було, тільки що зйдуться вони, зараз і почнуть якусь там ущипливу розмову між собою.

- Е, - каже, було, наш старий: - е, пані-сусідко! Я б вас де полковником настановив! То іншим молодицям мак сіять

та моркву садити, а вам, їй же богу моєму, вам отаманувати!

А сам, говорячи так, збоку якось на неї дивиться мудро, що горда удова тільки зчервоніє та очі гнівливі у землю спустить, поки аж зважиться йому одмовити.

- Се веселі жарти, пане-сусідоньку, - та все жарти; а ви мені яке розумне слово прокиньте.

- Вибачайте на розумнім - прийміть правдиве, сусідонько поважна!

І ще Пилипиха почервоніє...

Чи вона свого чоловіка небіжчика згадає (а вона часто любила його згадувати): "от чоловік був!", - зітхне важко, очі свої бистрі у землю спустить: "ох-ох! тепер його душенька в раю..."

- Дякуючи вам, сусідонько! - озветься батько. Вона так і спохне, і тугу забуде свою за небіжчиком.

- Мені дякуючи? - вхопиться за те слово: - за що мені?

А батько їй спокійненько та хитрово:

- А що, кажу, ви йому вимолили в бога місце в раю...

І завсіди, як тільки вони вкупі, - все отак заведуться ласкавими словами одно 'дного шпигати. Тичеться інша шпилька і така, що Пилипиха не стерпить, - угнівавшись, піде, високо голову свою горду несучи. Та се не на великі часи: хутко знов нас одвідає і знов так само суперечками та уразками, а сварок справжніх ніколи не бувало.

Була в удови дочка Маруся, наша подружниця, - теж однолітка з нами, - і добра, і любя, не сказати яка. Була круглолида, ясноока, уста рум'яні, як вишня; і висока, і ставна; брови на шнурочку; а голос... було, тільки заговорить, то здається, вже тебе пожалувала. Тиха була дівчина, така вже тиха, що наче вона чогось смутненька. Ніколи вона так швидко рум'янцем не спохне, як от Катря наша, не скрикне так ніколи, не кинеться, не заплаче, до впаду не

затанцюється, не розсердиться до сварки; не втомлена гульбощами, горем не перемучена, ясна була собі, як тихе літо.

Ми з Катрею дуже ту Марусю любили, і було так: аби нам година вільна - біжимо-летимо до неї, хоч удови ми й боялися трохи: Катря і та мішалася перед удовиним поглядом. Було, як забіжиш до Марусі у робочу часину, - от, скучиш, - так слівце яке нашвидку перемовити, а тебе перестріне сама Пилипиха і стане перед тобою, немов стіна мідяна.

- А що, голубко? Десь уже в вас по роботі?

- Та ні, я се до Марусі прибігла на хвилиночку, забажалося одвідати.

- Спасибі, голубко, спасибі! Нас ще господь до якого часу милує!

І такеньки вона тебе, наче й ласкою, з хати вижене, тільки перед тобою стоячи та тобі в вічі глядячи.

Пилипиха була мати своїй дочці не податлива, не схильчива. Вона як ганила чоловіків-мисливців, так ще гірше їй було хазяйку, мовляла, непутящу бачити у сім'ї.

- Хазяйка - порадниця в хаті, - було, доводить, - а коли вона плоха, то яка буде порада? З плохих людей нема поради. Сім'ю свого треба хазяйці так тримати, як мак у жмені: а то розсиплеться усе, порохом піде за вітром.

Так вона й робила, як говорила. Дочку свою чи пошле куди, чи гуляти пустить, дочка в неї не спізниться, не забариться. Отее було, як наша Катря де загостює, та мати дивують - "що се доні нема?" - як тоді удова головою хитала! Хитає та й очі аж заплющить.

Нам з Катрею було життя вільне, бо батьку ніколи було нас стерегти - чи робимо ми, гуляємо; а мати - у матері, було, одпросимось, коли схочемо; забаримося, то вона за нас діло наше поробить, а нас тільки спита: "А що, чи добре гу-

ляли?"

Було, під годинку добру, разом би нам із Марусею погуляти, а Марусі - не можна...

Колотила Пилипиха у нас в хаті, а наша Катря так само в неї.

- Життя ж твоє, Марусю! - порікувала Катря, розсердившись (от не пустить удова дочку з нами чи що там), А Маруся їй:

- А що моє життя?

- Та як ти живеш - горюєш! Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати! Гірш ти коришся, ніж наймичка!

- Та се тобі так, Катре, а мені, дочці...

- Говори! Хіба я тобі віри пійму, що ти з своєї охоти усе на вгоду їй робиш? Вона ж така надто вже норовлива!

- Коли, правда, що й посумую; а все краще, як я її втішу...

- З такою втіхою я б у домовину рада. Ще дасть тебе заміж за якогось гайдамаку старого, - ось побачиш, коли не віддасть!.. Ох, Марусечко мила! Марусечко любя! Бідна ж твоя головонька!

- Отсе, - сміється Маруся, - ся Катря то заздалегідь мене оплакує!

Катря вже і сама сміється.

- А так, так, - каже, - знай же мене, щирю приятельку!

- Катре, - попитала я в неї, - а як тебе батько віддасть за того, мовляла, гайдамаку?

- Хіба ж я піду? Я зроду не піду!

- А як батько присилує?

- Мене? Мене присилує? - покрикнула, почервоніла по саме волосся. - Я сама батькова дочка!

- Ну вже, ну! Годі тобі! Сама на себе лиха не закликай.

- Ви усі мене тим лихом страхаєте, як вовком! Може, й є воно десь у лісі, а може, й нема! Тепер в мене те стоїть за лихо пекуче, що мені слова промовити не вільно при бать-

ку: тільки наменусь, усі моргають і кивають, що треба мені за язик вкуситися! Та колись-таки я з батеньком погостю!

Ми того дуже боялися, розмови тії. Вже як було мати спою Катрю вмовляє, як прохає:

- Доню моя, доню! Шануйся, голубко, шануй батька. Не врази ти його яким словом або поглядом пустим, - слухай покірливо!

Катря матері обіцяє вже, а скоро батько у чому їй на перешкоді стане - чи там у ярмарку не звелить купувати якої одежини, чи воза не дасть поїхати куди - вже Катря просить назад своєї обіцянки. "Я скажу татові, мамо! Я тата ще поспитаю, мамо!.." - і вже гонить по хаті, вже розчервонілася, розгорілася, вже в очах сльози... Мати, було, її за руку з хати виведуть. Катря дуже матір любила, - для матері вже терпіла, її слухаючи.

III

Віддавала одна Булахова родичка дочку заміж. Молода з багатії сім'ї була, і бучне весілля справляли.

Ми собі на те весілля прибираємося, тройко нас вкупці з Марусею.

Ще коли почали до нас убігати дівчата, то одна, то друга - за те весілля гомоніти: і кого дожидають там, і якого людей тамечки запрошено.

Молода у друге село віддавалась, у Любчики, - од нашої слободи те село недалечка - на годину місця ходи, - то звідти, славили, усі будуть, а що вже дівчата та парубки любчівські, то неодмінно, - хіба б не дожив котрий, то з домовини не прийде. Отеє ж було наші дівчата тільки охають розказуючи та аж за голову беруться, що яке-то вже те весілля буде пишне, та людне, та багате.

І пройшла ще чутка така між нами, що буде якийсь родич молодого, якийсь козак Чайченко, та такий вже хороший, та такий вже гарний - і не сказати, і не списати!

- А хто з вас його бачив? - пита дівчат Катря.

- Олена Чугаївна бачила, як із церкви йшла, - аж зітхає, як згадає. Да Маруся, здається, тож бачила? - говорять.

- Марусе! - крикне Катря, - ти бачила?.. А мовчить!.. Коли ж се ти його бачила?

- Як була з мамою у Любчиках на весіллі, - тоді бачила, - одмовила Маруся.

- Ну, хороший же він справді? Які очі? Які брови?

- Він чорнявий.

- Чи із тобою розмовляв? Що говорив він тобі? Чи ввічливий, чи він гордий?.. А до кого більш горнувся він?

- Годі-бо вам, дівчата, годі! - говорить Маруся.

- Розкажи, розкажи, та розкажи усе! Оступили її, схопили - не пускають.

- Що ж маю вам розказувати?

- Який він, - чи ввічливий, говіркий?

- Він ввічливий і не дуже говіркий.

- І трохи не гордий?

- Не знаю.

Да питання Марусі за питанням, та питають кожне по десяти раз, поки аж Маруся додому пішла.

Не було дівчатам вгаву: Чайченко - як на мислі, як на язиці; далі вже так стало, що тільки й мови, що про його: та як на весілля прийде, та як його побачать. Одна довідалась, що в його є мати стара; друга плеще, що він хоче у Любчиках оселитись - хату собі там цінує; третя знов виліта на вулицю, як горобець із стріхи: "Чайченка Яковом зовуть!"; четверта знов, прочула, що в його на руці такий перстень, такий!.. Та жодна без повісті не прийде.

- Дівчаточка мої, голубочки! Глядіть лишень не перехва-

літь його, - сміється Катря дівчатам: - славні бубни за горами, а зблизька - шкуратяні!

- Ну, ось вже весілля недалечке, - побачимо, - гудуть дівчата: - вже довідаємось дійсне, вже побачимо його - який.

- Та дай же вам боже! А то вже він трохи й онавіснів мені: тільки й мови, що він, тільки й думок!.. надокучило!

Дождались дівчата: вітають на дівич-вечір; вітають на весілля.

Ми убрались, вквітчались, біжимо сміючися, говорячи з Катрею. Маруся чогось задумана. А ми, кажу, сміємось з Катрею, жартуємо. І про того ж таки Чайченка правила, що, може, такий він, що й поглядом дівчат побиває.

- Та чому отсе Маруся нам не скаже нічого? Скажи ж бо, Марусе! - говорить Катря, - а то наче для себе ховаєш...

- І справді, чом таки не скажеш ладом, Марусе? - озвалась і я до неї.

- Та що я маю казати?

- Який він?

- Молодий, чорнявий...

- Отее і всього! - сміється Катря. - Чи мало ж по світу тих молодих і чорнявих! Як же його між ними впізнати?.. Як на те ж любчівські парубки усе чорняві... Як його пізнати? А може, в його на чолі - місяць, а на потилиці зорі сяють?

Ото ж людей на улиці і коло хати - ніде й голки встромити. Якось ми пробилися, увійшли. Тут - наші дівчата, чужі дівчата, вітаємось, питаємось, - з молодого словце перемовили...

Заграли музики, посипали дівчата у двір. А у дворі парубків - стіною стоять! Да то самих незнайомих, чужих. І де не обернешся - все на тебе незнакомі очі блискотять...

"Де ж отой Чайченко, - думаю собі, - отой вславлений?" Та й дивлюсь нишком, чи не пізнаю його де, - коли чую: "Ой мені лишечко!" - жахнулася Катря обік мене. Оглянусь

я: "Що тобі?" Вона стоїть от як би вона, без гадки й думки, разом перед яким дивом опинилася - так то вона стояла, дивилась кудись... Я собі туди зирнула: між парубками високий, ставний, чорнявий козак у чорній свиті, у чорному шовковому поясі... Задивилась і я на його... Трохи схаменившись, питаю:

- Чи ти не знаєш, Катре, хто се такий?

- Не знаю... не знаю...

- Чи не Чайченко!

- Ні... може... не знаю...

Я до Марусі, найшла її; вона задумалась - не погляне...

- Марусе! - кличу: - хто се стоїть он тамечки? Чайченко?

- Він, - каже.

"Що ж то за краса! Що то за парубок!" - шепотять дівчата між собою.

Маруся тільки поглянула у той бік, де він стояв.

- Чи ж тобі не до сподоби? - питаю.

- Хороший, - промовила стиха.

- А що вже Катря, - говорю Марусі, - то, надійсь, добром таки у йому закохалась!

А Маруся мені так-то вже поважно вимовляє: "Ти, сестрице, коханням не жартуй!" - от, мов, вона ворожка стара, абощо.

- Ну, добре, - кажу, - іди ближче, сама подивися, де тут в лиха жарти? - Взяла її за руку, притягла до Катрі.

- Катре! - почну, а Катря як стисне мені руку.

- Іде, іде, просто до нас іде! - шепче, а сама так і тріпоче.

Чайченко став коло Катрі і взяв її у танець. Вона, ота смілива меткая Катря, немов перелякалася чого, збіліла...

- Марусе, змічаєш?

Маруся їм услід дивилась своїм поглядом тихим. Скоро Чайченко пустив Катрю, усі дівчата так і тиснуться до неї:

- А що? Чи знаєш, із ким танцювала?.. Се Чайченко! Чай-

ченко Яків! А чого ж мовчиш? Чом не говориш? Не вподобався? Вподобавсь?

- Та я ще його добре й не розгледіла, - одмовляється Катря перед дівчатами, сама озираючись округи, начеб вона у дикій пущі опинилася.

Деякі й віри їй поїняли: "Та вбачай же бо, вбачай добре: другого такого нема!" - а котрі - так з-під брови на неї подивились.

А весілля, а танці не стихають; в дворі усю траву зелену підківками винесли. Чайченко танцював зо всіма; брав і мене, і Марусю: яка на очі попаде дівчина, ту він і бере.

- Він нами гордує, - обижалнся інші дівчата, - що бере нас, у вічі не подивившись!

- Заждіть-бо, які ж скорі! Нехай він трохи обсвідчиться в нас, - вмовляли знов другі.

Між танцями зайшла розмова у дівчат з парубками: чи добре із багатою одружитись?

- Добре, як взяти любу та милу! - озвався Чайченко.

- Чому б тобі і не взяти, - одкаже йому Грицько Лепех, що сам, славили, кохав нишком молоду, - тобі нагани не дадуть, ти сам багатий.

- Багатий на дрібні сльози, - промовив Чайченко всміхаючись.

Музики заграли, усі пішли у танець - і Чайченко. Чи се він правду сказав, чи се він пожартував - хто його розбере! Ми усі з собою ізглянулися; багато дівчат помовкло - задумалися.

Світ вже біленький розсвітався, як ми з того весілля повертали додому. Маруся і Катря ні словечка не прокинули. Я заговорю, "ні!.. еге ж!.. авжеж!" - одкаже Маруся: якісь її свої мислоньки заносять, а Катря - то й зовсім мені одвіту не оддає; то вона швиденько йде, нас попереджаючи, то вона одстане...

Тут нас парубки наздогнали, і Чайченко був між ними. Вклонилися нам і на добраніч дали. І Чайченко... Який в його голос був отруйний! І почуєш, і пізнаєш всюди - хоч між дзвонами! А Катря наша? Де ж її жарти? Де ті вигадки колишні? Вона ледве парубкам на добраніч оддала.

IV

У тиждень по тому весіллі були у нас молоді і запрошали до себе. Ми поїхали у Любчики всією сім'єю. Поїхала й Пилипиха з дочкою. Катря ще звечора усе наготовила убрання; прокинулась удосвіта, та чи й спала вона - не знаю; а мені - то все такі сні снилися дивні тієї ночі. Снилось мені, що виходимо ми з Катрею і з Марусею на якийсь шлях великий між степами, і всі степи її, і весь шлях усе Чайченки закрили, усе Чайченки, та один у один хороші...

Катря мене будить - я їй розказую: "а чи ж не дивний сон?"

Як же вона вжахнулася, почувши!

- А що те віщує? Що віщує? - притьмом іскажи їй.

- Не полохайся, Катре, - вмовляю, - се сон недільний: як до обід не справдиться, то й не ждати нічого.

- Боже, боже! Що то буде! - бідкається вона...

Зоря розсвітала, день починав біліти; ми сиділи коло віконця, - розчісувала й плела вона свої коси довгі; рум'янець густий спахував на личку, а личко було бліде.

Розвиднилося; устала мати, батько; почали лагодитись, зарані виїхали.

- Катре! - говорю їй стиха: - чи побачимо ми там Чайченка?

- Не знаю, - сама одвернулася.

- А в жадібку його побачити? Не чує.

- Катре? А хочеш, - кажу, - побачити? Хотіла вона осміх-

нутися, та не всміхнулась, а розсердилась.

- Отже, остили, коли хоч, жарти!

Далі що почну, то нічого не виходить: то Катря усе хвалить, то Катря усе ганить; то усе в неї вже й злишнього славне, то усе в неї ні до чого не згарне й недокладне.

Приїхали у Любчики; ще тільки були там самі родичі у молодих та ближні приятелі, от як Пилипиха; у хаті було просторо; ми першого очима зустріли Чайченка: сидів він проти дверей...

Старі собі розмовляли; ми попліч з Марусею та з Катрею, так одсторонь, сиділи. Тихесенько я Марусі свій сон переказала.

- Чи не диво ж? - питаю.

- Усе дива в бога! - одказала задумавшись.

Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній хустці, у темній юпчині, біленька на виду, невеличка зростом, з смутненьким поглядом. Сама вона говорила небагато, а людям одмовляла любенько, ввічливо, якось учасливо, місто б вона пожалувати хотіла. Вона частенько поглядала на Чайченка і на нас. Се була Чайченкова мати.

Обідня година; ніщо не правдить мого сну... А по обіді понаходило такого людей; розлігся гомін; музики заграли; танці вистроїлись.

Танцювали вже із добру годину, а Чайченко усе сидів собі та тільки дививсь, як другі підківками крешуть. Коли його мати до його нахилилась і щось говорила йому; після того він зараз пішов у танець і взяв перво Катрю, там Марусю, там мене, там і других дівчат, знов як тоді, не подивившись і в вічі жодній. Мені довелось сидіти коло Чайченка, може, заговорить, кажу; подивлюся на його - де вже сей заговорить!

- Якого тут людей! - знімаю річ сама. Він озирнувся на мене і по хаті поглянув:

- Багато гостей!

- Славне село Любчики, веселе. Ви ще тут недавно?..

- Недавно.

Так вже мені хочеться попитати, чи зостануться вони тут, - так вже!..

- Тутечки усі люди живуть доступні такі, привітні... жалко вам буде їх кидати...

- Та ми сюди на селище прийшли, у земляни пишемось любчівські.

В мене аж в очах ясно стало, як він похваливсь.

- Добре вам жити буде!

- Де жити, то жити, - почула я од його...

Повернулися ми додому. Катря смутна була. Мати питала, чи здужає? - "Здужаю", каже.

Ведеться місяців зо два, що ми Чайченка бачимо вряди-часи: то любчівської церкви не проспимо, а з церкви зайдемо до роду, - просять на обід; по обіді гуляємо потам увесь день; то запрошали якось наші їх до себе, то знов вони нас.

Чайченкова мати купила хату у Любчиках, святила ту хату; нас звано і Пилипиху з дочкою: то ми усі на вхідчинах тих були.

На господі у себе Чайченко такий самий небалакливий, як і в людях, мати ж його дуже ласкава і привітно до всіх ставилась. Як вже ми додому виходили од їх, то вона нас проводила за свою леваду та й каже Катрі: "Коли б мені до сії хати таку пташечку, як ти!"

Ніхто того слова не чув тихого, окрім мене. Я Марусі се говорю, що чула я. Вона тільки поспитала: чи добре я чула?

З якого часу-години осмутніла наша Катря весела. Не раз я на свої очі бачила, що вона отеє думає-думає, та й обіллється сльозами дрібними. Або не знать з чого, з доброго

дива обрадіє: тоді співає, всміхається, червоніє. Яким вже я тихим видом не підходила розмовитись з нею, розпитаться за все, так вона ж од мене посторонь. Ні мені нічого не каже, ні Марусі. І вже до нас так не горнеться, як давно: вже вона з своїми мислоньками і вже любіш їй на самоті із собою. Тепер вже сама не промовляє слова - не залюбила і других чути - як говорять. Стала вона до діброви учащати.

Був гай, такий густий, пущі такі за річкою - все вона туди ходить. Як я настерегла, що вона береться одного разу, - я й собі за нею назирцем побігла.

У самій гущавині дубрівній, де там липина і горобина, і дуб кучерявий поспліталися вітами зеленими над холодною криничовиною, - забралась аж туди та й сидить, схиливши голову. Уявилася я - вона зараз схопилась, охмурилась... Я до неї слово зговорила... "Годі вже тобі! - промовила, - в мене голова болить!" Попоходили укупі по гаю, послушали, як листя шумлять, як вода точиться, та й додому прийшли. Така-то вже стала Катря недоторклива: ані поспитати, ані загомоніти до неї! Коли б думок-гадок своїх, а то й так нічого мені не скаже...

Побреду до Марусі, а Маруся наче стала ще тихша, ніж була; усе вона шиє та вишиває, усе за ділом, усе тож в якихсь мислях... Ніякої мені поради і од Марусі. То було усе нас тройко у любій купці, а то якось розійшлися, як зозулі в лісі...

Однії неділі смуткувала я дуже сама. Катря покрилась десь, - пішла я собі до Марусі. Приходжу - вона сама у хаті, старої Пилипихи не було.

- Здоровенька була, Марусечко! - кажу їй. - Чого се ти сама дома?

- Та мати у гостину пішли.

- А ти ж? Чи не болить в тебе голова, - кажу, - як в нашої Катрі? У дівчат, як серце наброїло, то зараз на голову звер-

нуть...

- Я чогось нездужаю трохи, - промовила Маруся. Придивилася я на неї пильно, та аж у крик покрикнула, - такеньки змарніла вона дуже, А в очу ж який смуток!

- Марусе, голубко! - кажу їй: - як ти змарніла! І чого в тебе такі очі смутні?

- Да того, може, що нездужаю, - сказала на одвіт. - А як там Катря? - питає.

- Та нема її дома давно: мабуть, у дубах сидить та думає думку. Вже, - кажу, - й мати давно помітили, вже й питали саму Катрю і мене. Катря не признається... А я що скажу? Хіба свою догадочку? А бачу вже, що біда якась коїться: батько на Катрю позирає, - от як він її поспитає!..

Маруся поруч зі мною сидить і слухає, а сама словечка не промовить.

- Боже мій! І що се лихо таке сколотилось несподіване? І ти, Марусю, вже не така, як колись була!

Отее такеньки сидимо, а вечор темніє, - коли й Катря вбігла. Обійняла Марусю, стиснула мене, поцілувала, сіла коло нас. Мовчимо усі довго.

- Ну, бувай же здорова, Марусе! - кажу. - На добраніч! Вже час додому. Чи підеш і ти, Катре? Тебе, - кажу, - мати, мабуть, давно дожидають. Вже й спати пора.

- Химочко, голубочко! Марусе, голубочко! Я не хочу спати... Я, - каже, - я того Чайченка покохала!

- Та хіба не знаємо! - веселенько я їй одмовляю: - отсе нам новина велика!

А Маруся так-то навсправжнє її питає ще:

- Чи так се, Катре? Чи справді, Катре?

- Нащо ти мене так питаєш, Марусю? Я його люблю.

- Чи щиро? Чи велико, сестрице? Подумай!

- Та боже ж мій, боже! - одкаже Катря: - та я його од першого разу покохала. Вже я з того весілля за ним пропадаю.

Тільки ти не вважала, а з мене вже усі дівчата сміються...

- Ні, - каже Маруся, - я вважала та думала: не так... Я думала - забудеш...

- Хіба як очі заплющу!

- То поможи тобі боже, Катре! - промовила Маруся.

- Дай тобі боже, Катре! - кажу їй я. Кинулась нас цілувати, жалувати Катря.

- А він же чи полюбить? - стала тоді гадати. - Може, насміється! Скажи, Марусю, скажи, Химо! Чи він любитиме?

- Ой, трохи чи не більше ти од нас відаєш про це, Катре, - говорю, - десь ти його бачила, або що, бо ти чогось наче на світ одродилася сьогодні. Признайся ж і нам, любко, щоб і ми знали.

- Я його бачила, - розказує. - Була я у гаях і забрела дуже далеко, аж туди к чужосільським левадам; ішла собі, коли чую: "Здорова була!" Глянула - бачу його, віри не йму. Се, кажу, моя дума щоденна, щочасна вживилася... А він усе говорить до мене, усе говорить...

- Що ж він тобі говорив?

- Питав мене, чого зайшла, чом невесела...

- Що ж ти йому сказала? - я все її питаю; Маруся тільки слухала.

- Так зайшла, - кажу, - гуляю собі, і я, - кажу, - весела... Тоді він питав мене, чи хутко ми будемо у Любчиках, і казав, що у Красному церква згоріла... І що був він у ярмарку оттоді, як ми ходили до церкви, а його не було - він-то у ярмарку був, - говорив, що туга його обіймає... І провів мене аж до самісінького нашого тину. Ішов усе поруч зо мною... Спасибі тобі, вечір темний, і ти, доленько моя щасна!.. А Яковенко вже рушники побрав у Ганни; на тому тижню весілля. Пита він, чи будемо...

- Отсе, - кажу, - тепер треба ще на те весілля прибиратись. Трохи й ми з тобою там розважимось, Марусю!

- Та не знаю ще, - каже, - як мати схочуть!
- Хіба самій не манеться? Хіба не попросиш матусі?
- Та якось вже буде, - одказала.
- Ти, - кажу, - сумуєш чогось, Марусе; чи не пішла б ти із нами?

А Катря тоді:

- Сумує Маруся? Чого сумує?
- Голубко, - говорить мені Маруся, - мені не смутно, а коли й буде кому смутно, люди не розважать!
- Тільки той, кого любиш, розважить, - озвалась Катря.
- Покохаймо кого-небудь, Марусе! - жартую. Маруся нічого не одказала.
- Щаслива будеш, - говорить Катря.
- Покохаймо ж, Марусе! - я знов до неї.
- Не жартуй, - одкаже тихо.

Надійшла Пилипиха. Попрощались ми й пішли з Катрею додому. А Катря сього вечора да така ласкава була й весела, і смирененька така, що я такою її зроду не бачила.

V

Ходила Катря у Любчики нібито заповочі позичати червоної та й повернулася додому ік вечору така, що батько споглянув та й поспитав в неї, де була, де ходила, а почувши де і пощо: "як така з тебе швачка, - каже, - то дбай, щоб не позичати заповочі вдруге по чужих селах".

По тім слові батько вийшов з хати, запаливши люльку.

- Що тобі, моя дитино! - упада вже коло Катрі мати. - Уступила до хати біла мов білочок... що тобі, доню?

- Нічого, мамо, нічого!

- Де вже там нічого! Журиш ти мене, дочко! Прийшла Пилипиха до нас з Марусею. Мати з старою зняли розмову, а ми, дівчата, у садок поскорилися.

- Що ж таке, Катре? - питаю.
- Сьогодні він увечері буде, - він сьогодні прийде до мене...
- А ти ж як, вийдеш до його? А батько не почує?
- То що? Щоб я не вийшла? До його щоб я не вийшла? Нехай чує батько, нехай чує мати, нехай усі - я до його вийду!
- Та як батько почує, то не пустить, - кажу, - як вже ти собі там не ймися, а мусиш zostатися тоді.
- Я не зостануся, я піду!.. Чого ти на мене надалася, недобра дівчино?..
- Я тобі саму правду говорю, Катре; хіба ж я нападаюся на тебе?
- Не треба нені такої правди, не хочу я такої! Я вже бачу, що ти мені не щира подружниця, ти мені не хочеш у допомогі стати, я сама за все стану!
- Слухай лиш, Катре, чого-бо ти вгнівалася? Я правду тобі виказала, та я ж тобі і в пригоді стану, коли вже не можна інако...

Тоді вона мене цілувати, тоді вона мене обіймати! Почали ми змовлятись, як двері відчинити Катрі і як їй вийти. Радились і Марусі питались, що вона думає, - сама вона нічого не говорила й нічого не питала, сиділа собі тихо, як на могилці...

Катря усе розказала, як вона у Любчиках була.

"Його мати мене покликала сама, як я йшла улицею, і жалувала мене любо, і розпитувала, чи мене хто сватає, чи я кого вподобала... А він усе оддалік стояв, не підходив... Так-то вже мені гірко стало! "Я, - кажу, - сії осені заміж піду". Як я сказала, вона як покрикне: чи ж то правда? "Що?" - запитав він у матері, а вона йому каже, що я заміж піду восени...

Я тоді попрощалась з ними. Вона зітхнула, провела мене трохи і каже: "Шкода мені тебе, дівчино!.." - що я аж слізьми вмилася... Одійшла трохи, стала, - та нехай хоч на їх ха-

ту подивлюся, коли він і виходить із воріт, і йде... Я хочу далі - не можу... Діждалась, що він близько до мене зблизився... Зблизився: "Чи правда сьому?" - поспитав... Дівчатонька, голубоньки! Коли б же я сама знала, як я йому призналася, що я його кохаю одного у світі... Довго говорити не можна було: усе знакомі люди доходжали улицею; тоді я йому сказала - нехай прийде до мене ввечері, він сказав - прийде..."

Скоро наші старі поснули, я випустила Катрю з хати, а сама сіла, щоб сон не хилив, та мені не спалося: лихо та й годі дождитись було! Нема, та й нема, та й нема!

"Як се вона гаїться, - думалося мені. - Що їй добре, то й забула про мене, яково тут мені дождити, боячись... Такі-то люди на сьому світі!"

А там і те я згадала, що я сиротую, що вбога я та не при батькові-матері зросла, живу у чужій сім'ї з ласки; що не пожалує ніхто мене щиро, не любить ніхто душею усію... І за що я перше дякувала, з того самого тоді сліз гірких уточила; за що було, хвалити бога, вік байдуже, у той час так того забажалося, так-то вже треба стало...

Горюючи-плачучи, ізвела голову, погляну - як-то округи мене сумно усе, а у вікно вже світання синіє...

Очутилася я якось одразу, та й самій мені чудно стало; чого се я такеньки і чим зажурилась? Хіба ж я не знала Катрі, що вона до світу забарить? Та й яка б то дівчина з кохання поспіхом дбала? І чи я ж сьогодні всиротіла? Чи се тепер тільки зубожіла?

Поглузувала я сама з себе та й вийшла Катрі назустріч - за ворота. За ворітьми я ще довгенько зотривала її, поки аж вона прибігла весела.

- А що, надивилася? наговорила?

- Все я йому сказала, все... як же я його кохаю, Химо! Господи великий! Як я його кохаю!

- А він же що говорив?

- Питав, чи дуже я його люблю... Він прийде завтра... Я його завтра дождатиму...

З того часу стали вже вони щовечора зіходитись. Прилучилося мені, проводивши Катрю, того Чайченка зустрічати. У неділю або в свято яке ідемо удвійзі з Катрею, немов погуляти ранком тихим, то й вгледжу, було, я Чайченка, - усе він наче смутний... та й спитала якось Катрі:

- А ви із ним ніколи не сваритесь?

А вона мені:

- Що 'тсе тобі бог дав, Химо! Отес б із ним сваритись!

- Та чого ж в'їй наче невеселий ходить? - кажу.

- Такий завсіди, - заговорила, сама тут миттю впечалившись. - "Ти смутний? - питала я його. - Чого ж ти смутний?" А він мені: "На світі більш смутку, ніж радості!" - "Що говориш, серце, та я як знаю, що ти мене любиш, я забула, який то смуток на світі живе!" - "Се, - каже, - се такеньки бог дає тільки дівчатам та пташкам співочим..." Такий він, такий, Химо! І говорить, і жалує смутно; а потому ще мені любіший, ще миліший...

Постерегла мати, що діється щось, поспитала. Катря призналась матусі. А мати головою журливо похитала:

- Отсе і твоя пора прийшла, доню! Гляди ж, се на весь вік, Катре! Гляди, кого обираєш, та й нехай тебе мати божа і благословить, і допоможе!

Батько не питав нічого; чи він здогадувався, чи ні - того не знали ми. Правда, що двічі, а може, й більш він якось пильненько на нас споглядав. Ми, було, собі говоримо, що як се буде - Катрине весілля, та яке життя їй красне, гадаємо, а батько уступить до хати, - ми й пополошимося усі: одна схопиться, друга шукає чогось за запічком, третя голку загубить, - батько сяде у стола, дивиться бистрим оком та й каже: "А в якому кутку пожар в нашій хаті?"

Ми й скаменіємо перед ним... Він почне про господарство що говорити матері, яке діло загадувати, ми візьмемось робити щиро як, боже єдиний!

Чого б то й опасувагься були? Ми думали, що він прийме Чайченкове залицяння ласкаво, бо Чайченко і багатий, і молодий, і дочці любий, і люди Чайченка не цуралися - чого ж опасуватись? А ми все боялися дуже його часом. А мати вже для своєї дочки поклопотатися постарались. Бачу, де вже стрінуться з Чайчихою, посядуть рядочком і потиху розмовляють собі любенько, а прощаються, то обіймаються щиро. Прийшла до нас Чайчиха у неділю, а в середу вже мати до Чайчихи йде. Чайчиха знов і собі не забариться нас одвідати; та й пішлося так, що аби яке свято, то або Чайчиха в нас, або наша мати у Чайчихи...

Катря нам з Марусею призналася, що буде її сватати Яків восени. Мати вдалися до Пилипихи за порадою; розказали їй усе, що дочка вподобала парубка, що то хороші люди - за ними нажиться!

- Дай боже щастя! - говорить Пилипиха.

- Ох, голубко моя! Я ще не знаю, як чоловік згодиться... Та чого б йому не згодиться? Сей хіба не гарний? Сей хіба не добрий парубок? І заможний...

- А ти мати чи ні своїй дочці? Як почне він примхати, то ти й рученьки попустиш - нехай мойму дитяті доля гине.

Вже як тільки вчула удова, що батька бояться, вона жваво вхопилась за сватання: "Що з того буде, що ви головами розкивалися? Добре діло - доводьте ж йому краю!"

Та й одпочити не дає часу; підмовляє та підговорює: "хутчій, хутчій!" Було, моя годинонько, аж за рукава трясє, щоб хутчій...

Почала мати заходити коло старого та свого слова домовляти; почала усе про Чайчиху провадить та йому нагадувати, та хвалити, а разом вже й сина молодого:

- Що то за парубок хороший, роботящий, удатний, - се матері втіха від бога, а не син!

- Вже того не знаю, який він до діла, - каже батько, - а щодо танців, то вдався: дівчатами, як мухами, увиває.

- А що ж, мій голубе? Як веселого норову, то весело із ним і жити буде, кому судить господь. Сам не сумуватиме і подружжячку смуткувати не дасть.

- Не жодну й тугу танцюра розтанцює! - на те їй одмовив.

Удруге знов примощується мати Чайченка добрить: "а моторний, а розумний, а славний". Пильно батько їй у вічі поглянув.

- А що се хвалиш, - змовив, - неначеб зятя?

- Як воля божа та твоя вгода, мій голубе! - одкаже йому тихо та умовно так уже!..

Ми з Катрею сидимо - не д'хнемо...

Старий подививсь на жінку, подививсь на дочку.

- Не шукай дочці пари, стара, - промовив, - вже я їй сам пару знайшов; осені заждіть.

Стара зирк на дочку, - дочка обмертвіла либонь; сплеснула мати руками та на його:

- Мій ти голубе милий! За кого ж ти її 'ддати хочеш?

- Се вже мені знати. Та й вийшов з хати.

- Годі, доню! Годі, дитино моя! - вона до Катрі. - Не печаль свого серденька, Катре моя мила, годі! Я для тебе на все зважуся; я поклонюся ще твоєму батькові; я його буду за тебе прохати...

- Ідіть, мамо, йдіть-бо - просіть зараз! Ідіть, мамо, йдіть!

- Не можна так, доню! Так гірше буде: зажди трохи...

- Мамо, мамо! Яково мені зажидати!

Ми її вговоряти стали... Та коли ж умовив хто молоду тугу нетерплячу словом розсудливим?

Слухаючи, Катря поливалася слізьми та все своє, знай, правила: "йдіть, ідіть зараз!"

- Катре, - говорю, - буде гірш з тим поспіхом: ми кинемось до батька - благати, а як він прийме тепереньки? Що ж як він згукне нам оте своє "годі!" та й нагадувать іще не звелить?

- Горе моє! Горе моє! Добре! Я ждатиму... Як же мені важко! Чи се смерть моя приходить!.. Треба ще дождити! Коли ж се буде? Коли? Скажіть, мамо!

- А от зараз, по обіді, ви з Химою вийдіть з хати, - я тоді йому скажу... Я тоді скажу і поблагаю... Для своєї дитини й голову під сокиру покладають, а то б мені ще не попідкуватися тобою...

- Я ждатиму, - промовила Катря: - я терпітиму. А ждала вона так, як от пташки сидять у клітці, - що вже нікуди летіти, то б'ються, де зачинені.

VI

Обідаючи, батько наче не добачав, як мати блідла, як Катря плакала, - сидів такий, не гадки, як і вчора.

Після обід ми з Катрею зараз зійшли з хати, стали по вкупі під дверима.

Довгенько у хаті тихо було...

- Голубе мій! - заговорила мати: - нашу Катрю хочуть сватати...

- А що ж! Нехай сватають, хто хоче, - з того догани нема!

- Се молодий Чайченко хоче сватати... Яка твоя вгода?

- Я за Чайченка не 'ддам.

Я вже живосилом одволікла Катрю од дверей хатніх:

"Катре! Катре! Усе пропаде!.."

Затрусилася вона і стала нерухомо на прислух знову.

- Дитина дуже парубка вподобала, - просить мати: - нехай же вона в нас щаслива буде!

- Не на те я дочку викохав, - grimнув батько, - щоб я її

первому пройдисвіту мав оддати, який там їй в око впаде!

- Чим вони не люди? І добрі, й заможні; усі їх на повазі мають.

- За що поважають? Хіба за те, що зайшла вона невідомо чого та й осіла у селі чужому.

- Знали б люди... чулись би непокори на їх, а то усі шанують... Ти сам перве з ними заходив...

- Я по усіх шляхах битих блукаюся і багато людей набредеш усяких, що на ворота б свої не пускав їх ніколи...

- Велику ласку мені зроби, послухай!

- Годі!..

Катря як скричить, зарветься до хати, - я її за поперек вхопила, у сіни назад одкинула...

- Що таке? - пита батько з хати, біжить мати...

- Се ми йдемо в берег по воду, - одкажу голосно. Та відра на коромисел, та Катрю обіручки за собою...

- Не журись, - вмовляю її, - не журись! Може, ще батько власкавиться - він же тебе жалує! Як же нападеться на мене Катря!

- Куди се мене тягнеш? Що на мене замишляєш? Аж я сама трохи ізлякалася:

- Та бо'? із тобою, Катре, - кажу, - обміркуйся гаразд!

Облилася вона слізьми дрібними.

- Коли б же я хоч його побачила, своє серденько хоч трохи розвеселила! Химо! Бігаймо у великий гай, - він сьогодні у гаї дерево рубає.

- Бігаймо, - кажу, - утрися, не плач!

Вона тоді зараз обітерла очиці, і побігли ми до гаю, приховавши відра свої понад ровом у бур'янах.

До гаю хоч близенько видати, та далеко стрибати: розсудливій людині на добру годину ходп, а ми перебігли не зупиняючись. Чуємо вже - сокира цюкає і голос вітер до нас зносить - пісні хтось співає.

- Се він, - впізнала доразу Катря. Тут ми його й побачили обидві разом, ще оддалік... Вже тоді вісень ішла; лист червонів, жовтів, в'янув і обсипавсь, і котючий вітер низався поміж деревом безлистим.

Голосно і просторо стало округи, у свіжій гаю пахущім... Бачимо його, а він нас ще не бачить - співає. Катря припинилася.

- Що він таке співає? - спиталася, вжахнувшись співу того: - що він співає?

- Послухаймо, - кажу, - то й почуємо... Ходім ближче.

- Цить! Постривай! - шепоче мені.

Стала за кущ та й слуха. Слухаю й я.

Чайченко обрублював гілки з зваленого дерева, і круг його зрубане дерев'я і пеньки свіжі; над ним яснее та холоднее небо, грайливе сонечко. Недбало він своєю сокирою блискучою цюкав, - задумався сам тяжко і тихо і сумно співав.

Отака була його пісня: Співав він, що любив колись щиро та вірно, а йому зрада сталась несподівана, - і вже повік нещасливий він житиме; кохають інші - та до інших серце вже не приляже, до нікого:

Хоч яка ласкава, яка чорнобрива,

Та не буде так, як першая, мила!

- Яких се ти пісень співаєш? - покрикне криком Катря, наче себе не пам'ятаючи.

Він іздригнувся; швиденько вхопивсь, кинув сокиру, взяв Катрю за руку, - знов пустив і знов сокиру підняв.

- Спасибі, - каже, - спасибі, що прийшла, а я не сподівався...

- Боже милий! Якої ж сумної ти співав! Яку ти милу згадував? Була вже, либонь, перша, а я - друга?

Він так ніби трохи змішався...

- Лучче, - одмовляється, - лучче пожалуй мене, моя рибонько!

Вона рум'янцем уся закрасилася, як те слово почула, - вона усе своє горе забула...

- Ні, - каже, - я знаю, що ти мене вірно любиш, а я тільки пожартувала, - збач мені те... Та й знову перескоком:

- А нащо такої смутної співав? Проти чого співав такої?

Тоді вже я з-за куща озвалась:

- Чи забула, - кажу, - голубонько-гуркотливочко, чого бігла сюди?

- Ой, лихо ж моє великеє! Нещастя моє!

- Що ти кажеш? - пита її Чайченко, вклонившись мені. Усі ми посідали на прикорню.

- Батько за тебе дати мене не хоче!

- Має другого зятя до руки?.. Кого се? - пита він, та чудно мені те, що пита він ні весело, ні журно, наче за хлібсіль подяку складає.

- Когось там думає на моє безголов'я! - говорить Катря, заплакавши.

- Вже зять нарекований! - каже тоді Чайченко. - От воно що! Кращого знайшли! Нічим втішатись та й нарікати ні на що; дармо ж з сухої криниці воду брать...

Мабуть, за досаду йому стало, що трохи мов зневажений зостався... уста стиснув і голову підняв гордо, і очі блискнули... Та все те потаївши у собі, ніби з упокоєм помалу устає...

- А тобі ж як? Ти що думаєш? - пита Катрі.

- Нащо питаєш? Нащо моє серце краєш? - одкаже вона.

- Та хто вас зна, хто й розбере! - промовив Чайченко гірко: - покохаєте вранці, забудете ввечері!

Заридала-заплакала Катря, а я проти його головою хитаю.

Він тоді узяв її за руку.

- Не плач! Ще ти молода, ще твоя доля тебе дожидає!

- Як? Без тебе? Хіба ж ти кого ще покохаєш? То ти й щас-

ливий з другою будеш?

- Вже мені не було того щастя одвіку, та й повік не буде!..
Прощай, дівчино! Бувай здорова й щаслива!

- Та що се ви, - говорю я, - та ви ж сядьте порадьтеся: як його, що тут робити, як запобігти? Може, ще й ні за що буде на долю нарікати. Сідайте лиш!

Вони слухняненько коло мене посідали; він сумно дививсь, вона ж наче усі шляхи погубила, тільки усе до його ближче горнулася.

От і стали ми радитись.

- Не треба батькові докучати слізьми, - кажу. - Не треба тепер до його й приступати.

Чайченко усього дослухає склавши руки.

- Я батькові до ніг упаду, - нахваляється Катря, послухавши мого слова розумного. - Як не віддасть мене батько за тебе, я вмру!

- Ти й до ніг зажди упадати, - мовлю їй, - і вмирати зажди: може, ще й так перемежениться; а поки що, - кажу, - не займай батька, нехай він сам трохи вгамується.

- Та яково ж отакечки й не знати - чи мені жити у світі, чи лежати у домовині? Ой лихо моє! Лихо моє!

- А ти думала! Се воно, життя людське, се воно й є: терпи-терпи, надійсь та сподівайся, - виводжу Катрі.

- Або ще й сподіванку покинь та живи собі так, як без неї живеться! - додав Чайченко. Знав, бачте, парубок порадою втішити...

- Розумний не стратить надії, - я йому: - треба сподіватись, живши...

- Поки не зрадять, - знов мостить він. А Катря тоді до його пригорнулася.

- О, - каже, - отсе я тебе зраджу?

Аж і він на таке любе словечко всміхнувсь.

- А нам пора додому, - нагадую, - щоб часом не нажити

нам собі лишенька!

- Іди, Химо, голубочко! - говорить Катря. - Я ось тільки ще два слова скажу, я тебе наздожену.

А сама мене виводить на стежечку... Я пішла... Що й казати! Я ще під гаєм чималу годинку тривала тих двох слів... Та вже добре й те мені, що вона прийшла трошки спокійніша і веселішая.

Допали криниці та боржій, сповнивши відра, додому побрались. Нас перестрів батько.

- А до якої се криниці ходили? - спитав.

- Ми ще й прогулялися собі трохи, - одказую йому. Він подививсь мені в вічі й подививсь на дочку... А в дочки сльози хвилюють...

- Батенько! - промовила.

І пішов собі, наче він не завважив і не чув слова її благащого...

VII

Час іде, минається; ми ждемо собі кращого, бідкаємось, страхаємось. Батько не згадує за Чайченка.

Зняла ж бучу Пилипиха, як визналась батькова подія...

- Як, - каже, - як! Та чи ж ти не рідна мати своїй дитині? Чи не ти страждала, чи не ти її згодувала? Нехай би так мене хто застував перед моїм дитям! Я - мати, вільно мені її за кого хоча віддати, чи за пана, чи за наймита, за того, хто мені до вподоби.

Та аж тоді вона посварилась з нашою матір'ю і довго до нас не ходила.

А на селі весілля ладяться та ладяться; приходять до нас, запрошують. Не гулянки у Катрі в голові, та ходить, - надія, бач, така: його там побачить.

Сії осені і батько наш на всіх весіллях гуляв... Помічаю я,

що Чайченко став більше до Катрі припадати: то було по-перід вона його шука-шука, поки-то він уявиться, а то вже сам він її очима назорить між дівчатами і вмисне тоді до неї горнеться, як старий батько тут буде, - як би його волю мав нехтувати.

"Голубе, голубе! - думаю, - сього тобі не перетенетити так, - шкода й заходу!.."

Ну, батько нічого собі, - тільки дивиться - не на Чайченка, а через його голову, згори...

А Чайчиха й наша мати сидять, от мов ті голубки сиві, що бачать, як їх гніздечко разношають...

На одному весіллі Чайченко вже надто всміливсь: од Катрі мало що і одступає... Мати вже у такій тривозі була, що забула й молодих привітати.

Перш усіх гостей наш батько побравсь додому і нам звелів сходить; а ще саме гуляння; самі танці... пішли ми додому; пішла Катря плачучи.

- Не плач, Катре! Що поможеться? - вмовляю.

- То що? Я плачу, а все я щаслива! Щаслива, щаслива! Він мене любить, і я його любитиму, поки мого життя... нехай батько знає! Хоч горюю, - я щаслива - нехай і те знає!

- Катре! Краще буде, як батька не гнівити; лучче, коли б Яків тихенько обходив коло його. А то ж який талан вам буде, як батько не зглянеться... Уважай, яка мати смутна, та й у якій вона тривозі... Не горнись ти вже так до його - і дівчата сміятимуться з тебе.

- Нехай сміються! Я його люблю! Я щаслива!

- А як батько образився, - як не пустить більш по весіллях ходити - де тоді Якова побачиш? Уранці вийти забороняє, увечері сам двері замикає...

Обсипалася вона слізьми ще дрібнішими.

- А таки я щаслива, - промовила. - їй же богу моєму, щаслива!

Перегодом знов нас на весілля прохали. Може, й не пустив би батько, дак родичі. Ідемо туди усі вкупі, та аж нас улиця широка тисне... Приходимо. Зирк-зирк по хаті, по кімнаті, по усіх кутках і закутках - бігма Чайченка.

- Ще рано, ще він прийде! - каже Катря. Ждемо та дожидаємо - нема. Вже пізно уступила стара Чайчиха. Катря тільки її зуспіла, ураз опинилась біля своєї мами: знає, що Чайчиха вже не мине. Чи Чайчиха не обачила - сіла вона собі оддалік. Наша мати сама до неї добралась - сіла. Сидять мовчки. І Чайчиха і наша мати неспокійні, бачу. От мов і хочуть спитатись, та не зважуться; хочуть говорити, та не зміркуються. А Катря так і кипить у піджоді тому. Знає те наша матуся, - дивиться на Чайчиху любенько-жалібненько, а Чайчиха на свій пояс доглядається та й каже:

- Які то теперки пояси тчуть, моя голубко!..

- Чому він не прийшов? Чому? - вимовила Катря сама, матері не дожидаючи - своєї, - чужої не соромлячись,

- Катре! - дорікнула мати. - Ох! моя дитино!

А Катря й не чує:

- Чому не прийшов? Чому його нема?

- Не знаю, не знаю, моя красо! Він казав мені - буде... : а нема!.. Мабуть, притичина яка... я його поспитаю... я тобі скажу...

Такеньки стара Чайчиха словами мішається, і зупиняється, і перехоплюється - що 'тсе таке?

Далі вже каже, що Яків дожидав якогось чоловіка до себе, - якісь воли на спродаж знаходяться... того він і не прийшов, мабуть.

Невзбарі вона похватилась додому і пішла.

Ми ще було по весіллях, а Чайченка - як пійма поняла - нема, ніде не буває. Мати його ходить, і - то вона скаже, що він нездужає, то скаже - дома його нема. Сама вона журна дуже, а Катрю вговоряє:

- Не печалься, дитино, не почалися! Перейде лиха година, і горе перебудеться, то й поберетесь!

Мати теж Катрю свою жалує:

- Лучче, доню, як він не попадається батькові на очі - батько не гнівиться, - а там, може, господь дасть, старий мій і погодиться.

- Нехай же я його побачу хоч на малу хвилиночку, - благала Катря, - нехай він хоч селом пройде, а я подивлюсь на його здалека!

- Зажди, зажди, не можна! - одмагалася Чайчиха.

- Зажди, зажди, не можна, - просить мати. Катря хоч смутує, хоч плаче, а слуха - сподівається добра іще...

Одного дня увійшов старий у хату веселий:

- Чи не буде снігу, - каже, - там такі білі хмари драглють.

Стара, дивлячись на його, насмілилась:

- А що, мій голубе, - вимовляє любенько, - що ти бачив? Що чув?

- А що я чув? Нашу Катрю сватають.

Тим словом сполохнув нас усіх: хто сидів - схопився; хто стояв - у куточок горнувся...

- А хто ж сватає? Кого нам господь посила? - питає мати, ледве голос зводячи. Катря біло збіліла.

- А старий Шелях за свого сина Дмитра сватає. Се жених! Се не лічозір, не пройдисвіт який-небудь, се хазяїн добрий, що з срібного кубка своїх гостей почастує.

- Що з тих кубків, як повні сліз! - мовить мати.

- Гм! - Більше не сказав нічого, тільки придивився на неї пильно. Вона сльози свої нишком втирала - ховала.

- Я собі б кращого зятя сам не шукав, - знов батько озвався; насунув шапку та й з хати вийшов.

Мати усі думки приплакали: "Що його робити і що його чинити!"

Катря аж білі руки ламле...

Як на ту ж пеню - і стара Чайчиха не завідає нас, і Пилипиха сердиться: нікому поради дати, нікому розважити... А того любого як запав слід, то й запав...

Мати почали були Катрю умовляти:

- Покорись батькові, доню, покорись, дитя моє!

- І ви вже, мамо?.. Безталаннячко ж моє!.. - побивається Катря...

- Донечко мила! Кого ж лихо мине? Живши у світі, його не втечеш, - кожне одбува... Що ж як ти батькової ласки одпадеш, а той, може, одцурається...

- Він одцурається? Може, і я його занедбаю! - Та й засміялася... Хотіла я їй тоді сказати, що вже й тепер трохи на те походило, що він цурається, та жалко мені її стало... І мати за се більш нічого не змовила, - зітхнула важенько та й стала знов її прохати: "Корись, доню, батькові!" - "Нехай же я лучче вмру!" Як мати не плакали перед нею: "Або я вмру, або за ним буду!"

Давненько ми вже Марусю не бачили то за горем своїм, то за сваркою тією межи старими, та й Маруся наче ховалася: з хати сливе не виходила.

- Ходім, - кажу Катрі, - ходім до Марусі, що нам, що старі посварились - ми того не знаємо; ми собі з нею утрійзі порадимось.

Маруся сидить - шиє; удови не було дома.

- Марусю! Марусю! - говорить Катря, - прийшла я до тебе свою тугу розділити, та знаю, що й ти мене осудиш, як моє слово почуєш!

- Сядь, Катре, та розкажи, - каже Маруся.

- Батько мене за його не дає, - знаєш? За нелюба мене вже тепер прибирає. А я, Марусенько, хоч і батька й матір то я для його покинула б - не пожаліла... Що мені тсе? Нехай скаже - я за їм на край світу піду! Піду та й не оглянусь разу! Мені нічого не треба: нехай іншим розкоші, іншим

нехай достатки, - мені нехай життя із ним вкупі!

Не зводячи очей, промовила Маруся:

- Боже вам допоможи, Катре! Зумилася ж я!

- Марусю! - покликну. - Се ти? Тая покірлива?..

- Голубко моя! Сестрице! - обіймає її Катря ридаючи. - Ти мене не судиш?

- За що? - стиха питає Маруся. - А ти ж його любиш?

- Так люблю, що й не вимовлю! А на мене усі нападаються! Хочуть, щоб я його покинула! Марусе! Якби ти любила?

- Я б не покинула.

Я все чую, та віри не йму.

- Марусе? Чи се ти говориш? - кажу. - А мати твоя якби почула?

- А що ж? Якби я любила, то вже мені нічого не страшно і нікого б я не боялася - тільки того, кого любила...

- Ти моє серце розвеселила, Марусечко! - дякує Катря. - Дуже вже мені було важко... хоч мене ніхто не переумить, та слова тії мене ображали... Спасибі тобі, Марусенько, галонько!

Маруся їй осміхнулася.

- Ні за віщо дякувати, - згомоніла: - я правду свою тобі кажу.

VIII

У першу ж таки неділю по сьому до нас свати в хату од Шеляха. Прийняли, пошанували. Дякує за ласку мати, тугу свою та журбу перемагаючи, - а батько говорить:

- Я собі кращого зятя не жадаю, панове ласкаві! Та треба дитини запитати.

Викликали Катрю.

- Катренько! - кажу їй тихо, - роздумайся добре! - Вона

мов і не чує. Уступила до хати біла, а сміла, необорная - хоч тут вмирати.

Питає в неї батько: чи піде за Дмитра Шеляха? Та пита він якся ласкаво і грізно...

- Я парубку ганьби не даю і піти не піду! - одказала, Катря чисто, як виспівала.

Поклонилися свати, - тихо та гордо геть вийшли з хати... Ми не ворухнемось; Катря стоїть... Батько не промовив слова, вийшов і собі з хати...

Плаче мати, очей не сушачи. Старий не впоминається про сватання, мов його не було; а нас наче не бачить перед себе: хто увійде - не оглянеться; хто озветься - не слухає.

А Чайченка того нема та й нема!.. І матері його не видно... Вже Катря сама до їх бігти заривалася - дак мати впиняла.

- Коли вже ти мене не послухаєш, доню, то бог із тобою: роби тоді, як ти сама знаєш, а я вже батька не проситиму.

- Добре, добре, мамо! Покиньте мене, занедбайте... Тільки пустіть до ного!..

- Ні, не пущу, доню! Я тобі на порозі стану, не попущу йти!.. Не годиться!

- Я втечу од вас! - озивається Катря. - Я або втоплюся, абощо! Я так жити не здолію!..

- А він же як? - інколи спита її Маруся, слухаючи того нарікання. - А як ти його зажуриш?.. Те своє горе ти не пести так; яково йому тепереньки - ти не помисляєш... Ти для його перетривай усе, поки батька вблагаєш.

- Та коли б же хоч на його глянула! Хоч до його промовила! Нехай тільки б сказав, що мені робити! Нехай він мене в огонь пошле - я піду... Чому ж бо він не йде і досі! Хіба він мене покине?

- Коли не йде, то, мабуть, так треба, Катре! А ти втихомирся та жди... Та, може, маєш що йому переказати, зараз

негайно... Перекажи через мене: я хоч і сходжу до їх.

- Ти?.. А мати твоя не пустить тебе?

- Піду. Говори, - що сказати?

- Ти скажи - що я пропадаю, що живая гину!

- І нащо отаке йому говорити? Лучче нехай він почує, що ти його вірно любиш, що ти його будеш дожидати, що будеш батька благати...

- Нехай би він знав, яку я муку терплю! Скажи йому, щоб усе він кидав, щоб ішов мене одвідати... батько не знатиме... а хоч дознається, гірш, мабуть, вже не буде...

- Нащо таке казати, Катре? - знов їй Маруся. - Хіба ж йому й так не важко?

- Ну, хоч скажи, що так я його кохаю, як свою душу; що я журюся...

Того ж таки дня Маруся каже:

- Піду я, мамо, у Любчики!

Пилипиха дуже подивувала, да не боронила... Вже як Маруся виходила, убравшись, - вона запитала:

- Чого се ти у Любчики?

- Піду, мамо, прогуляюся.

- Іди, доню. - Сама її за ворота провела та тоді вже услід, схаменулась, покрикнула: - Не барись довго, Марусе!

А Катря, скоро випроводила Марусю за слободу, то вже й ждять почала - коли прийде; перейняли ми її ще на дорозі.

- А що? Бачила? Буде? Що казав? Коли?

- Треба тобі, Катре, ще потривати... - каже Маруся.

- Вже несила моя тривати! Так він не прийде? Пощо ж і ходила? Чому він не прийде? Що казав?

- Дуже він печаловитий щось, - говорить Маруся.

- Печаловитий? - покрикне Катря. - Коханий мій! - Сама так слізьми й розлилася.

- Я піду до його сама, - піду - хоч нехай мене потім киву замучать, - я піду!

- Він велів, щоб ти не приходила...

- Не приходила? Як то не приходила? То ти, мабуть, вчула! Хіба б я тепер зважилась на його сказати, об не приходив, хоч би й смерть мені за плечима по ому?

- Просив тебе не приходити, Катре; а ти, як його любиш вірно, то послухаєш.

- Авжеж я його послухаю!..

І довго вона по тому слові своєму плакала - сидючи край дороги.

Тільки бачу, Маруся щось так як не домовляє: то у землю очі спустить, то щось у думці має собі... Як вилучилася мені годинка, нишком побігла сама до неї.

- Марусе! - кажу, - щось мені той Чайченко не певен!

- Як то? - питає.

- Не любить він Катрі щиро! Чи я ж не правду кажу? Говори!

- Та я не знаю, Химо! - одкаже мені, роздумуючись.

- А я дак знаю, що ти Катрі розказала не все. Аже не все?

- Ні, не все.

- Кажи ж мені усе.

- Та нічого, Химо! Я що там чула, од Катрі не потаїла, й се, бач, в мене мої думки...

- Дарма! Розкажи тії думки свої!

- От, прийшла я туди, - розказує, - мене стріла його мати, та смутна така, господи милий! А як я сказала, чого я прийшла - вона заплакала сильне... Нічого й не одмовляла вона на мої слова, тільки усе плакала... Уступив і він у хату... Десь він, Химо, сам у великих мислях, у скорботі... Так змарнів на виду... Я говорю, що мене Катря присилає - і здалося мені, - чи то так, може, здалося, - що він, почувши, не обрадів... Не каже мені свого слова, не пита мене... Тоді вже я сама усе переказала, і що Катря хотіла сама до його прийти; а він зараз похопився: "Нехай не приходять вона,

скажіть їй, будь ласка, - нехай вона не приходить!" - Вклонився мені та й з хати пішов...

- А стара? - питаю.

- Постояла я трохи та й беруся йти додому; тоді вона мені, плачучи, заговорила: "Дівчино-ластівко! - каже, - велика туга на моєму серденьку, та, може, ще доля на нас ізглянеться... перекажи 'тсе Катрі - щоб вона так не вбивалася; ще, може, усе на добре вийде..." Та я й пішла...

- Що 'тсе там у їх - тайності? Щось непевно... Чи не довести сього Катрі?

- Та що ж ми їй доводити маємо, коли не знаєм самі гаразд, - каже Маруся.

Та я вже знала, що Чайченко не любить щиро Катрі; нехай же й вона відає. Колись-таки ся правда справдиться, - лучче нехай тепер. Скажу їй, та й годі! А чи пойме ж віри вона мені? Та й чим мені довести? І як тоді вона прийме?.. Якби на мене, то правда гіркая краще кривди солодкої, - воно й здоровіш до того, - та не всі ж бо таку вдачу мають.

Думала я й передумувала довгенько собі... Ні, таки я їй скажу!.. Я таку часинку вигадала, як вона не плакала, а вже по сльозах, втомившись, сиділа собі тихо.

- Катре! - кажу їй. - Чи ти знаєш певно, що Яків тебе любить?

Вона глянула на мене, як на дитину малу - осміхнулась.

- А що, - кажу-таки, - як він тебе та покине?

Вона ще веселіш до мене засміялась.

- Ти ще нічого не розумієш! - промовила.

- Може, розумію краще, ніж ти, - говорю їй, - збоку усе вбачається видніше!

Зводжу на очі їй чимало таких, що любили, та й покинули; що покинули та ще й насміялися; інші вишукують того кохання так, аби замутиться; а є й такі, що вимагають щирості, не скажи для того тільки, щоб зоставити повік не-

щасливими ймовірних!.. Усе світове я їй доводжу гарно, беруся розсудливо, як могучи, - та шкода мого розуму клопітного! Як хто кого любить, то любивий - і найкращий у світі, і все вже добро від його. Не думки нам, що робить він, як і інші люди, - не гаразд; а така думка, що нехай люди його робом роблять, то усе добре буде. Так-то мені Катря одмовляла, що їй розкажу - яку зраду - вона й одмовить: я б і зроду такого не кохала парубка!

- А чому твій Яків сам не йде і не хоче, щоб ти приходила? Чому його мати хоч не навідається?

- Се він знає; він мені скаже.

Я вже тоді і доводити їй, і говорити годі. Коли б вона хоч розсердилась за що-небудь, а то приймає мої речі так, наче я їй кажу, що Чайченко птах, а не парубок, - і з мене ще вона сміється: нічого не розумієш!

У хаті у нас несогласка, сум. Батько хмурий ходить, мати плаче та журиться... Катря за своєю тугою та за коханням, то й не зважала на материну журбу.

- Матусю! Годі вам плакати! Або ви Катрі не потурайте, або не плачте вже!

- Вам, скорим отаким, лучче у світі, - одкаже смутно, - ви собі як вже покладете - "так буде!" - та й ведете до того. А я, нещаслива, я не знаю, що мені перш діяти: не гарно Катрі потурати, та жалко і впинять - як я згадаю, як вона, моя голубка, побивається! Химо, моя дитино! Хто його й зна, що тут і краще! Тут Катря моя гине, а тут чоловік скипається проти мене, - вже й на очі не хоче приймати...

Окрім Шеляха, ніхто ще Катрі не сватав; а Шелях, того ж таки тижня, як Катря їм згордувала, засватав другу дівчину та й одруживсь. Та було прибере свою молоду жінку, мов тую крамарку багату, - там-то намиста дорогого, там-то дукачів; а сама жінка маненька, коротесенька, та аж пихче під тими убраннями, - а він усе її мимо наших вікон у

свято проводить - сам у такій шапці, як решето, у поясі шовковому, червоному, що аж очі в себе бере. Іде та поверх нашої хати поглядає: "що це таке стоїть, що я його добре не бачу?" - таким, було, поглядом поглядає.

Пізно під вісень того року побрався наш батько у дорогу. Як виходив: "бувайте здорові!" промовив усім нам за гурт та й пішов... Ми за їм ідемо проводити його за слободу. Стали мати гірко плакати, - він трохи зупинивсь і говорить:

- Ви собі робіть як знаєте; кохайтесь, коли вхїтні, - а я на своєму слові стану: я за Чайченка дочки не 'ддам, поки жив. Бувайте здорові! - Підняв проти нас шапку та й пішов дорогою, - а ми услід його дивимось, стоїмо, як холодом прибиті.

- Катре! Катре! Дитино моя! - вимовила мати: - в яку се годину ти закохалася! Господи світе! Пішов, ледве попрощався - коли се бувало? - Дивилася за батьком, виливаючи сльози, а він усе далі та й за гору зайшов, тільки ще чули, як гукав: "Гей! гей!"

Ще дослухалися - стояли, та вже тихо - додому тоді повертали:

- Катре! - питає мати. - Чого задумалася?

- Я хочу Якова бачити!

- Ой, дитино моя! Чи не чула, що батько казав?

- Я хочу Якова бачити!

Не тужила вона, не плакала і на все, що її прохала мати, і зупиняла, і жалувала - на все вона одмовляла:

"Я хочу Якова бачити!"

IX

- Катре! - говорить мати, - нехай я лучче сама піду туди, - сама за все розвідаю...

- Ні, мамо, ні! Чи таки ви самі не бачите, що мені не дожданків, не до обітниць... Не збороняйте мені, мамо! Я не послухаю вас... я нещаслива - я на все піду...

Побралися ми у Любчики, не гаявши часу. Нам важко було, а Катрю обняла якась радість божевільна: усе вона позгадувала і балакала не стихаючи. Спом'янула, як ми були на вхідчинах у Чайченка, як танцювала в Булаха на весіллі; пригадала знайомих дівчат любчівських і парубків, усі жарти і вигадки веселі наші, - от нібито вона була десь у тісній земній неволі, та се визволилася, і знов йметься їй на життя веселе і любе, і забігає вона вже думками поманливими...

Уступили ми сперву до своєї родички; зраділи нам, приймають. В хаті у їх усе так, як і було, тихо та сумирно. Чоловік її привітний, сама весела та спокійна. Він же сани ладна, вона кожухи перегледжує; добра їм осінь була, доброї і зими сподіваються... Здоровий величєнний кіт мурий, на сонці потягаючись, мрукає - з свого доброго талану; воли високорогі половії дивляться з загороди у двір поважно; білії гуси поспішаються на воду з гори; а чорнорябі каченята, крякаючи, у двір садком беруться; кури різнопері по всьому дворищу розбрелися, а півні невгомонні кукурікають, місто вихваляються. Садок вже безлистий, а не пустий, добіляються полотна, розстелені по землі, і нитки розвішані по дереві; сушаться на сонці грушки й яблука на тичках тоненьких; у городі гурки, на насіння зоставлені, жовтіють та гарбузи...

Стали мати прощатися, бо вже Катря давно коло дверей стояла, а родичка просить: погуляйте ще в нас, та погуляйте!

- Та я хочу ще Чайчиху навідати, - каже мати.

- Її ж дома немає.

- Де ж вона? - спитали ми усі, а Катря голосніш од усіх.

- А поїхала у Хмелинці ще позавчора, до сина.

- А син чого там?

- Хто його знає! Він же давненько все тиняється десь... Наші люди його бачили востаннє у Хмелинцях, а се і мати доїхала туди до його; вони ж самі з Хмелинців, в їх там якісь родичі...

І хати білі, й хазяї милі - немов пилом припали по тій новинці для нас... Слухаємо, як вони розказують та хваляться і життям і людьми; та хто ж не зна, як-то слухати легкі речі безнапасного щасниці, при своїй лихій годині? Се як тяжко недужому припадають пахощі весняні, що й хороше дочувати їх, і томлять на умір...

Пішли ми собі додому, а Катря звертає до Чайченкової хати; схилилася на тин і подивилась у тихий та пустий двір, бліда сама як хустка.

- Завтра я знов прийду, - промовила, наче сама до себе. Тільки ми трохи вийшли за село, на перехресний шлях, напереді нам чоловік возом їде, воли поганяє - зараз Іди впізнали Михайла Іваненка: як його не пізнати? Дуже був білявий волосом, а засмалений вітром, опалений сонцем - то брови й ус наче вапном пойнялися. До того, високого зросту, кощавий, похіпливий, жвавий... Сей Іваненко напропале закохався у ярмарках, у куплі та в продажі: чи засівав пашню: "се повезу у ярмарок", чи жав, чи косив, чи вигодовував що: "буде чим поярмаркувати!" Часом він було й втратиться здорово, а стануть йому те доводити: "то що, що втратився! аби свіжа копійка!" Жінка його горювала за ним: як одружився, то він вже третю хату се перепродав. Як нема його, то все жінка жаліється людям: "Які хаточки були придбані, які славні - поспродував; тепер опоряджаю сю хату, та й сю, мабуть, продасть; мене не жалує, літ моїх яє вважує!" А як він дома гостює, то знов вона, як не жада посваритися - не можна із ним сварку зачепити. Він їй при-

везе і очіпок, і сережки, і хустку завсіди; він свою куплю так красно покаже, а продасть - добре, такеньки словом перед жінкою примініться, такого їй новинок нарозказує, - а була жінка цікава з цікавих, - що вона його слухає та й заслухається, - та тоді туман спаде, як вже він знов з дому вихопиться куди у ярмарок.

- Звідки бог несе? - пита мати Іваненка...

- З якого ярмарку? - кажу.

Катря іде попереду, не слуха, тільки вклонилась Іваненкові, маючи звичай.

- А се, - каже, - був у Зайчиках, був у Лебедівці; у Хмелинцях був...

- Десь-то ярмарок добрий у Хмелинцях, - перехопила мати, - от і Чайчиха туди поїхала, - не бачили її?

- Де то вже не бачив? Ходить і вона по ярмарку, мов гроші загубила.

- Чого ж це так? Там же вони з сином?

- А син ходить, як пробу розум загубив. А гарна удова веселіє, що загублене знайшла.

- Яка удова?

- Хороша, молода, свіжа... От коли б таких та спродувати чи купляти, - були б торги, кажу вам...

- Чи не знаєте, як вона на ім'я прозивається?

- Вбачаючи, - каже, - диво та не спитати, звідки взялося? Вона Терничихою прозивається.

- Чи ж Чайченко її сватати хоче?

- Там їх, зальотчиків, біля неї такого, що за день не перевішаєш; хто сватає, а хто візьме - се то вже вона знає.

- Бувайте здорові!

- Щастя боже!

Катря нічого того не чула...

- Боже мій, боже великий! - промовляла мати з жалем, ідучи дорогою. - Боже мій добрий!

Думали-думали, як то лучче Катрю завістити про те, що чули, та, порівнявшись, просто усю правду кажемо. Мати плаче та вмовляє: "не журись" та просить "забудь!".

- Нащо мене дурити? - говорить Катря з смутком. Ми присягаємось, що чули од Іваненка.

- Годі! Годі вже! - тільки одмовляє.

Як у хату увійшла, припала на лаві, схилившись на покутне віконечко, - дивиться та думає; а там як звелася - бліда, бліда!

- Що тобі, Катренько, що тобі?

- Нічого! Я подумала: що якби тому правда була, що він іншу покохав... я тільки подумала, я віри не йму... і не йнятиму...

На другий день вона таки знов пішла у Любчики; була і на третій. Що мати говорила, сварилася - не слухала... усе вона собі думала і частенько на виду блідла...

На завтрий день вона знов у Любчики і на позавтрий - щодня йде. Коли було я за нею піду собі - вона мене і не завважить наче; а заговорю до неї, "годі, годі!" - перехопить мене... у Любчики увійде (я вже було усе веду її по під городами, як із нею, потайно), прийде до Чайченкової хати, подивиться на двері позачинювані, на втихий двір, постоїть та й додому вертається...

X

Одного ранку Катря вже убиралася йти у Любчики, коли сама Чайчиха до нас у хату. Усі ми такеньки до неї й кинулися..

Сіла стара на лавці, питає, що в нас, чи все гаразд, чи все добре. Я на неї дивлюсь - змарніла вона чогось дуже за той час, що ми її не бачили.

- Та не так-то добре, - одказує мати, - як би серденько

моє жадало!

- А що старий каже про діток наших? Чи він коли над нами власкавиться?

Катря, що все коло неї сиділа та трепеталась, при цім слові як кинеться, як обхопить її руками, як заридась:

- Де він? Де Яків? - вимовила.

Стара її жалує, - говорить, що він хутко буде до неї, що здоровий... Мати взяла Катрю за руки, я дала водиці...

- Коли буде він, скажіть мені! - просить стару Катря.

- Та завтра б раненько прийшов, коли б не батько твій...

- Нема батька!

- То раненько прийде.

- Завтра раненько! - промовила Катря, обняла голову свою й важко зітхнула.

- А що ж батько вам каже? - пита Чайчиха, - що каже він?

Тоді їй мати усе й розказали... Як сплесне Чайчиха руками, як заплаче!

- Господи милий! За що моєму дитяті щастя нема!

Мати, сама у сльозах, поглядає на свою Катрю та промовляє:

- Годі! Що се ви!

- Вже довіку буде доля його гірка! Се так йому пороблено! Не буде йому пари довіку! Не буде йому щастя!

Катря схопилася; мати устала, усіх як хвилею прибило до Чайчихи.

- Як пороблено? Хто йому поробив?

- А та ж удова, те моє лихо пекуче! - каже Чайчиха, дрібні сльози виливаючи. - Не судив господь нам поріднитись, та ви мені як наймиліша родина... Слухайте ж усього горя мого!

- Знаєте, що спершу ми у Хмелинцях жили і була там у нас в селі удова прехороша, пишна... Терничихою звали. Така-то вже жвава, говірка, така - що й летючі слова ха-

пає... така-то до кожного прикидчива, приладна, лесна... Я таки ще уперве, як її побачила, подумала: непевні очі удювині! Се ж серденько моє чуло!.. Одколи зазнався із нею мій Яків, ні до чого став парубок - ні до роботи, ні до господарства, й гуляння покинув парубоцьке. Де вона, там його і очі, там і гадки його...

Мати слухає, на свою Катрю смутно поглядаючи, слухає й Катря пильно; стоїть, уста стиснуті. А Чайчиха усе розказує:

- Як я його прохала: покинь, соколе, покинь, сизий! Не слухав: так вона до його прикинулась, так присербилась, що й світ йому весь зав'язала. Без неї, мовляв, мов неживий ходжу. Вже як мені і за невістку не хотілося приймати, та вже бог із тобою, кажу, сину, оженися. Заслали старостів... А вона ж? Насміялася з його, матінко! Не пішла! А що, сину, кажу тоді, не на моє вийшло? Вона усім рівно очима світить, як тобі... Покинь, забудь стидку! Він усе не кидав. Діждавсь, що виявився багач з чужого села, і засваталася вона з тим багачем, а його, як на воді лишила. Що він поскорбів тоді, що він поболів - я знаю! Та що ви думаєте? Яка недобра, яка незвичайна! Ходить та й ходить було в нас перед віконню - йому жалю завдає. Іде хороша, уряджена та весела і дивиться, чи нема його де; угледить, на добридень дає, на здоров'я питається... Таку покинути б, та ще богу подякувати, а він усе любив... Дала вона якесь дання йому, - якісь чари зачарувала...

Я, моя матінко, ріки сліз вилила - благала: сину, оженися, - коханий, оженися! Нехай же вона з тебе не сміється. Довго він мене не слухав, - а далі сам схаменувся. Була у нас дівчина, що його давненько вже любила, ми до неї сватів - дівчина не хоче... Мабуть, вже перечула що таке або вже то заподіяно так було: з другим парубком дівчина повінчалася... А тая безбожниця йому, під вікном нашим стоячи, ви-

гукнула: "Бурлакуй увесь вік, Якове, та люби тільки мої очі ясні!" І з реготом пішла собі - у долоні плеще; а він за нею услід біжить, як дитина, а він, як дитина, плаче... Вона побралася із тим своїм багатчем, поїхала із ним, та хутко з його родичами усіма посварилася, з людьми поневірялася - не схотіла жити там: вмовила чоловіка у Хмелинцях хату купити і знов у Хмелинці вкинулася... Тоді вже таке лихо прийшло, так вона Якова зводила, що він і нездужав, і марнів. Люди вже стали хитати на його головою... Я усе спродала своє, і селитьбу, і товар, який був, та в Любчики ми перебралися від неї... І бог мені допомагав: Яків одужав, став неначе трохи забувати, на вечорниці став ходити, - колись він у мене між усіма парубками так і сяяв! От він вашу дочку вподобав... Я вже долі йому сподівалася, - сподівалася, що старий ваш таки змилується - коли Яків: "Не хочу женитись! Не буду!" Я плачу, я питаю, я падаю: "Не хочу!" І прочула я, що в неї чоловік вмер: де вже з нею на світі задляється! Несподівана його, кажуть, смерть спостигла; а вона зараз Якову знати дала, щоб до неї їхав... Він і поїхав... Я за ним; прохала, ночі не всипляла, дні не вгавала - він не слухає, він для неї і матір стару, і самого себе забуває... Дивлюсь, що по ярмарку за нею юрма жене і мій Яків поміж іншими... Я вже хотіла додому та до вас, усе лихо сказати, - коли Яків до мене прийшов та й впав на лаві... Що таке?.. А се вчора ізнов вже засваталася з якимсь шинкарем!.. Стала я тоді Якову говорити, вмовляти - і він слухав мене... Думали - як вашого старого вблагаємо, так і весілля буде... Та, мабуть, вже подія така! Мабуть, вже йому не буде щастя! Маятись йому, одинокому бідолаці!

І стала Чайчиха плакати сильно, і мати плаче. Катря швидко із хати вийшла; я - за Катрею...

- Катре! Катре! - кличу, - не озивається, йде улицею швидко. Догнала я її, беру за руку, спиняю: -Та куди ж ідеш, Ка-

тре?

- Не знаю... куди-небудь дальш від хати... Так от чого він такої пісні співав! От чого він смутував! Він не мене любив - її.

- То було, та вже тепер пройшло - і ти не думай... Добре, що обміркувався він, - збач йому: нема того дерева, щоб птиця не сідала!

- Боже мій, боже! Він мене не любив і не любить!

- Бодай тебе, Катре! Хіба й так у нас з тобою на лихо, на сум нестатки? Ти вже лучче з Яковом поговори, - нехай сам він скаже усе, чи він тебе любить...

Вона озирнеться на мене, - як схопить мене за руку:

- Ти мені не згадуй його на ім'я. Я його вже не побачу! Не хочу!

Та й сльози ревні її слова перехопили... Господи! Як Вона плакала, як ридала! Якими допріками палкими, якими гіркими його дорікала! Мене не слухала - не чула...

Там утерла сльози і знов швидко завернулася до хати. У хаті мати з Чайчихою горюють удвійці.

- Я не піду за вашого сина, - промовила голосно Катря.

- Як? Що? - питає Чайчиха, перелякавшись чи її голосу, чи її постаті. Злякалася й мати.

- Не піду за вашого сина, - ще голосніш говорить Катря, - не хочу. Хоть і батько даватиме - не піду!

Мати аж руки до неба простягла, а Чайчиха слізьми вливалася.

- Чари, - каже, - чари! Я знаю! Не дурно вона йому крикнула: "бурлакуй довіку!"

Усі плачуть; Катря стоїть нерухома у стола, тільки дише.

Чи то вже так упевнена була тими чарами стара Чайчиха, чи що Катря так свої слова вимовила непозибко, Чайчиха тільки сказала: "така вже доля!", - ще поплакала, пожурилася, любо попрощалася з нами (Катрю як обняла вона,

Катря аж іздригнулася) та й пішла собі додому горюючи.

Катря за нею услід подивилася. Сіла на лаві й дивилася по хаті, дивилася на нас пильними та бистрими очима, наче вона що поховала - та недобре ще обмірковувалася.

- І добре, доню, - озвалася до неї мати, - батьку покорилася... перейде туга, знайдеш собі до пари... - та й хотіла її пожалувати...

Як же заридає Катря, як затужить! І невгаває плачем своїм. Ми коло неї ходимо, ми коло неї падаємо, а то вже склали руки та й не поворушимось.

Минув ранок, минув день, поминув вечір, ніч минає - у нас в хаті ридання голосне, та гірке, та розпачливе. З утоми переставала плакати, а скоро занесе їй голосу людського, гомону денного, скоро у тиші ночній зітхне мати або я ворухнусь - усе те, кожен бдголос наче побуджає, наче додає тузі сили - і тужить вона знову, і ридає, і побивається.

Прийшла до нас Маруся. Сидимо усі тихо собі у смутку. Ніхто не порається, не робить нічого. Так і сидимо.

Бралися заговорить до неї, коли Катря як крикне на нас:

- Ну, кажіть мені, що ви казатимете, - кажіть, чи не мерлі вставатимуть? - Та одхиляючи нас від себе, та не слухаючи нас, нарікати стане, жалкуватися: - Коли б же хоч попрощатись прийшов - коли б же хоть ще раз його побачити! Як я гляну на його? Та мені з-за його плеча удовине личко красовите движітиме... мені їх любі слова чуються, я їх кохання спочуваю, в мене серце схне!.. Покинула його!.. Бач, чого він смутував! А я, щоб ви знали, я його ще більш за той смуток любила, я його ще лучче жалувала, я його як розважала!.. Ох, важко, важко ж мені!..

- А чим він винен, що перше любив? - вимовила Маруся.

- Хто винний, що я пропадаю? Хто винний?

- Коли ти його вірно любиш... - щось почала знов Маруся...

- Чи ж я не любила вірно? Чи я ж не кохала щиро? А тепер мені що? Лучче б я його поховала!

XI

Час збігав; туга якось потроху втихла - та на усе розлягалася. Пішлися тоді Катрі оті ранки довгі, а ті вечори ще довші, ті дні, ніяк не перебутні, - що все сидиш та думаєш, яке лихо твоє, і як прийшло на тебе, і як не покине тебе ніколи.

Уночі вона мало спала; устане - ні об чім не дбає; сяде коло вікна, ізложить руки, сидить та в віконце дивиться. Такееньки тижні сходили, що вона, живуща, була наче мертва. І ми ходимо - наче що в хаті вмерло. А разом, якого-небудь веселого променистого ранку або тихого темного вечора, вона як оживіє, - такими ревними, гіркими сльозами обіллється! І тужить, і ридає, і б'ється до втоми... - і знов стихне, і знов наче ніщо їй не доходить дожива. Хотіла з нею мати говорити, хотіла питати, - просить: "не говоріть нічого і не питайте нічого". Ні зо мною, ані з Марусею розмови не хоче; часом ніби з нас сміється.

Мати журилася дуже. Пилипиха усю правду нашу знала, а ради не знаходила, хоч яка була мислива собі. Вона тільки судила та сварилась, що мати кориться чоловіку, що з того усе лихо встає, - та більш вона доводила того гнівом своїм, аніж словами. Діждали ми батька з дороги. Повернувся він такий, який пішов - неласкавий. Осмалений сонцем та обвітрений, здавався він ще похмурніший, ніж був. Повернувся додому увечері; ми ще не лягали, а вже всюди було тихо, як його голос грізний почувся. Ми кинулися, я і мати, йому назустріч, кличемо Катрю за собою: "іди батька стрічати". Він у двір уступив, нас минаючи, тільки мовчки вклонився, - ми так і стоїмо; він опорядив усе, - тоді у хату,

сів на лаві оддалік од усіх. Мати вечеряти просила - він кивнув головою, що добре, і вечеряв усе мовчки, усе не дивлячись на нас. Тільки одного разу його очі бистрі споглянули на Катрю пильно, - начеб осмалене обличчя побіліло трохи, а він нікому не сказав нічого.

А Катря стоїть коло стіни, сама як стіна біла, - бачу - зомліває. Добачає те й мати, хоче мову почати з батьком, та голосу нема слово вимовити.

- Втомився я, - каже батько.

- На добраніч вам, - кланяюся йому; узяла Катрю за руку та й вивела за собою з хати у світлицю. Вона сіла і трусила-ся уся.

- Що тобі, Катре? - питаю. - Чи ти батька ізлякалася?

- Ні, ні... я тільки спогадала... як тоді благала я батька, як нарікала!.. тоді в мене було щастя... тепер вже ні об чім мені просити дома, нічого сподіватись з сторони... Нема в мене нічого, - я сама нещаслива!

- Втихни, Катре, втихни для батька, батько почує, - годі! - вговоряю її.

- Втиши ж ти перш моє серце! - одмовила ридаючи. Ніч ішла в тузі та в жалю.

- Темна ніч яка! - промовляла Катря сумуючи, - яка темная та довгая! - А стала зоря розсвітати, стало сонечко ясненько сходить, - каже: - Вже й зоряється! Вже сонце; день, як його перебути до ночі - боже милий!

Мати тим тільки свою журбу тішить, що сеє безталання Катрині буде батькові вгодне; хутко й поспішилася сказати йому:

- Катря вже не хоче сама за Чайченка.

Дуже батька слова її зрушили.

- Повісти, як усе було, - не вмини нічого! - велить. І усе йому мати повістила, що було.

- Зглянься на дитину бідну, друже мій, - просить батька:

- вона послухала, покорилася, а нещаслива.

- Вона не мене послухала, - одмовив батько та й задумавсь.

Мати боязко на його споглядала - гніву не вбачала, тільки думу-думу на чолі високім похмурім.

Далі він пішов собі із двора - так, як ік гаю побрався, - а тії пори вже не було ніякого діла в полі...

- Як він прийняв теє, - не знаю, - говорила мати, смутно виглядаючи його додому.

Він повернувся увечері пізно.

Увечері всі у хаті зібралися, усі вкупі перебули його, довгого вечора того. Усі робили кожен своє діло.

І багато тих вечорів довгих перевелось в нас без розмови, без гомону, - от як, бува, при недужому, що к смерті недугує, сидять люди, не зглянутьсь, бо смутний кожен погляд, не розмовляться, бо нема їм у слові поради, а час іде, тихо йде, дуже тихо, - то ніби разом як промигне кілька годин і знов ледве точиться, а кожна хвилина важко прилягає на душі.

XII

Що далі, то гірш сумувала Катря. Жалю свого збулася, а обняв її самий сум. То було коли озветься до нас із Марусею словом сердечним: "Ой важко, Марусю! Ой важко, Химо!", а то зовсім одцуралася усіх. Ласку прийма, не вважаючи; що питаєш в неї, заговориш - "що треба? чого хочете?" До матері як нерідна дитина; від батька далеко сторониться... Де там в селі пригода, дослухається: яка, хто журиться, плаче - і їй наче любо вдивлятися, обмірковувати тут - і дивиться і слухає вона так, що ніби їй не жалко, що серце болить, а жалко, що чоловік нікчемен у світі, і говорить, було: "Отсе люди! Що той розум людський!"

Стала вона якась холоднувата, спокійна, хоч і сумна, і смутная.

- Боже мій, Катрусю! - згадаю їй: - як колись - що ти за весела була!

- Була весела, - одкаже, - бо перше було жити легко у світі, як дурному з гори бігти... Тут мені дещо нахватилося - зупинило мене... Спитала я тоді: що то за життя наше? І нащо чоловік живе? Пощо у світ родиться? Живе ьа муку - родиться на смерть. Нічого шукати, ні по чім боліти - усе проходить, як дим, усе минає, як зілина...

Почне було такечки говорити, тільки слухаємо з Марусею. Нагонить було холоду своїми словами.

- Скажи мені, Катрусю, - питаю одного разу, слухаючи її мови її суворі, - чи ти вже не любиш?

Та й сама злякалася, що нагадала їй, а вона всміхнулася.

- Не бійся, не бійся, - каже, - я вже не плачу тепер, я вже не ревную, та й не кохаю...

- Як? Вже забула?

- Ой, Химо, - промовляє, - як усе світове минає! І кохання, і радощі, і горе - як усе минає! Що було нам дороге, над душу, - бачимо, аж порошок пильна!..

Змагається з нами, що нема у світі ані добрих людей, ані правди у людей.

- А де ті правдиві? Куди глянуть, що ступлять, то все не по правді. А де ті добрі?

- Мати ж наша? - кажу...

Перехопила мене:

- Мати, батько, родичі? Та свій своєму поневолі вже брат! А нехай-но в одну річ вкохаються та вдадуться, - побачиш тоді, які добрі і яка правда!

- О, є у світі добрі люди, є правда! - говорить Маруся.

- Хіба у наших мислях із тобою!

- А що се, Катре, - кажу, - се вже ти одна, мабуть, сама од-

на певна людина на світі?

- Що певного у світі? От мені певно те тільки, що я безщасна...

Непорушимо вимовила свої слова... Згадують такеньки давнього давна поховане і придлакає. А ми ізмовкли. І от-се ні ласкою, ані жартом не визволить її і на хвилину з того льодуватого суму...

Мати терпіла та плакала мовчки; дармо було озиватися до Катрі... Батько теж слова не ронив; тільки батько одміннвся якось... Якийсь погляд у його часом був, що я ще в його ніколи не бачила... Не постерегла того мати, і вже ж ні Катря, а щось у йому одмінило. Се я, цікава, сама тільки я завважила. Став він ніби на виду похмурніший, а ласкавий; мовчущий як перше, а унятливий; став піклуватий такий; казав би, ніжний... Якось Катря, дивлячись у віконце, промовила:

- Усе хмари, усе негода! Коли вже те ясно буде? Коли тепліш стане! - То як він виглядав того ясна! Як ждав на те тепло! Як ще звечора виходив і дививсь пильно та вважливе округи на небо!

Катря легко спати стала, не досипала уночі; а, лучалося, удень засне коло свого віконця. Увійшов одного разу батько - дверима грюкнувши, Катря іздригнулася... Як він після того тихенько уступав завсіди або пережидав надворі, на пекучому морозі, щось ніби там роблячи, а нудячись без діла, поки довідається, що Катря обудилася!

Якось принесла до нас Пилипиха кожушаночку - хвалилася, що добра.

- А справді добра, - казала Катря.

- Добре, коли б і тобі таку, - говорить Пилипиха.

- Добре б і мені, - каже Катря.

На другий день рано батько із двору поїхав, - у тиждень повернувся - аж у другому повіті був: привіз нам усім нові

кожушанки. Дає Катрі - яке понуре його обличчя було і як трусилася рука даючи! Як він прийняв якимось покійно, що вона брала, не глядячи, що бере, і дякувала... Як він поспішився у місто, коли вона сказала, що там кращі черевики, ніж у нас!

Чайченка ми не бачили, ані старої його матері. Часом було перечуєш через дівчат, що зустріли де, або так їх на ім'я згадають - тільки ми й знали.

XIII

Чую, той мені каже: "Маруся з лиця спала", той мене питає: "чи Маруся нездужає?" Пилипиха прийде, говорить, що дочка в неї в'яне, і хвалиться, що хутко їй pomoжеться, а часом по чванливому обличчю біжать сльози дрібні... І сама я бачу, що Маруся занепадає.

- Марусе, що тобі? Ти чогось журишся? - кажу їй.

- Ні, - говорить, - мені нічого, і я не журюся.

Катря бачить, слухає - і все їй байдуже. Одного ж разу ми сиділи з нею самі, я почала про Марусю їй згадувати: що се їй таке сталося, що вона така, а ніколи не жалиться, і не бачила зроду я, щоб вона плакала. Думати б, мати неласкава, так мати й перше була така сама - а тепереньки тільки що ради не просить - жалко дочку. Я отак говорю, Катря задумалася. Думає, думає, мов що пригадує, - та обертаючись до мене:

- А знаєш, чого Маруся така стала? Чого Маруся схне? Вона Чайченка любить!

- Отсе! - покрикну. - Що ти, Катре!. Схаменись! Та вона знала, що він її не любить...

- Дарма! Та вона його кохає! Я не знаю, як давно я сього не зрозуміла ще тоді... А потім я вже не думала, забула усе...

- Та по чому ж ти вважаєш? Чи коли вона його згадувала?

Вона ж од мене, здається б, не крилася... Вона ж тепер нікуди не ходить... А може, кохає, та кого іншого...

- Його! Його! Се напевно. І давно вже кохає. Вона ж його перше нас зазнала. Пам'ятаєш, як усі ми тоді, веселі та дурні дівчата, прибираючись на весілля, як ми питали в неї про його і як вона од нас втікала, як не хотіла розказувати і як нічого не розказала, - пам'ятаєш? А як мене питала, чи я справді його кохаю? А як заступалася за його передо мною? Чи усе ти пам'ятаєш?

Тоді я усе згадала собі, і те весілля, і слова усі Марусині; згадала багато чого, що перше знала, та не дбала, - та й сама задумалася: може, воно й справді так. А все ще віри мені не йметься. Як же се я не постерегла б того? Очі ж мої усе бачили добре - де ж провидливість моя непомилешна? Де мій розум бистрий?

Я хоч так собі не приказувала, та такеньки думала.

Тільки мені хвилиночка вільна, - я зараз до Марусі побігла, постукала у віконце:

- Марусе, Марусе. Голубонько! Вийди хутенько!

Вона виходить, а я до неї тим-таки словом:

- Марусе, ти кохаєш Чайченка?

Вона іздригнулася і пильно на мене поглянула, тихо. Її очі засяяли; личко спалахнуло рум'янцем, і каже мені:

- То що?

- Правда сьому, Марусе? А я Катрі віри не йняла, я не думала... І дуже ти його любиш? І давно вже?

- Я за його умерла б, - говорить, дивлячись поглядом своїм добрим, а смілим, - я для нього б у світі жити рада... а люблю я його давно, давно... завсіди люблю, як зазнаю.

- Він же до тебе не залицявсь ніколи, Марусе? Він до Катрі... до іншої.

- Нехай здоров буде та щасливий із тією, що покохає собі...

- А тобі ж, Марусе? Тобі тільки мука, печаль та горе?

- Хоч горе, - я від його усе прийму за добре.
- А мати ж твоя?
- Що ж мати моя? Я їй тим не докучаю.
- Та вона замічає, що ти в'янеш, вона тим печалиться...
- Коли б же діялось по моїй волі, коли б моя сила, то я б рум'яніла!

- Як же ти заміж підеш?
- Я не піду заміж.
- А мати стане силувати.
- Що ж? Важко мені буде.
- Та вже ж важко за нелюбого йти!
- Ні, я кажу - буде важко, що мати вмовляти стане, а я не піду...

- Та чого ж дождатимеш? На яке добро вповаєш?
- Я нічого не дождатиму й ні на що не вповатиму.
- Та він не знає і не дбає, що ти його кохаєш!
- Нехай! Аби я його кохала.
- Лихо тобі із тим коханням буде та горе, а радощів я не сподіваюсь.

- Коли не судилося милого щастя, нехай миле горе буде...
- Прощавай, Марусенько! - кажу їй.
- Бувай здорова!

Провела мене трохи, ще попрощалася й пішла до господи, тиха та ясна.

А я додому. Іду собі та думаю: чого-то на світі не бува, аби здорова наша голова! І той Чайченко! Чи він у барвінку купаний, що так дівчат чарує? Коли вже на правду йде, то й мені він чи одну нічку снівся? Вже я ходила, ходила до голови по розум, поки схаменулася... Подумала, зітхнула та й сказала: "Годі!" І годі.

- А що? - пита Катря в мене всміхаючись, - чи ж я не вгадала?
- Твоя правда, - кажу. - Несчаслива дівчина! Жалко мені її дуже! Гірка їй доля судилася!

- Гірко даремне кохати, - промовила Катря, - гірко даремне дожидати, а ще гірше не кохати й не дожидати!

З Марусею вона про се не заходила у розмову, хіба так, навдогад, що скаже Катря: "Нащо те кохання у світі?" А Маруся: "А коли серце кохає - як не кохати?" Катря собі: "Який прибиток з тих любощів, - чи ж варті?"

Маруся: "Не знаю, тільки ніхто не залишить свого кохання..."

Часом Катря як посмівається, часом ніби як завидно їй чогось стане...

Все вона світом нудить, все ні до чого у неї нема охоти, ні до чого жадоби.

- Катре! - кажу їй, - так ти діло робиш, голубко, як мокре горить!

- Аби то! - вона мені, - аби день до вечора! Мати їй убрання хороші та пишні купує, - вона ледве одивиться: згорне та й забуде; мати посила її в гостину - нехай розважиться: вона йде усюди, та й усюди світом удить.

Мати дуже тужила, та ще и страхалася - що буде з нею. Мене просить:

- Не одходь ти од Катрі, покинь усе, ходи із нею!

Батько нічого не вимовляв словом, а раз у раз, де ми йдемо, його скрізь стрінемо несподівано. Нічого не скаже, - спогляне на Катрю і мине...

Катря ще любила гуляти на полях, по степах, по лісі. Ходимо з нею - я на неї дивлюся, а вона округи, розмови нема. Такі, було, ходимо, що й птаства не полохаємо...

XIV

Бродили ми такечки одного ранку. Погожий, ясний та веселий був ранок той літній - і зайшли ми дуже далеко, аж до печер самих. А місце дике таке, неоселяне! Білі крей-

дяні шпилі гір лощать на сонці, та між горами котить річка глибока - ні дерева, ні квіту, ні щебетання...

- Катре! - кажу, - чого се ми тут прийшли?

- Ходім у печери, - говорить мені та з цим словом і йде, а я за нею.

- Не ходи, Катре! - прошу, - вона йде.

Темно було у печерах зовсім, і холод свіжий понімав. Де зверху у гороізу розпадину сонячний промінь ронив сяющу стягу.

Катря йде усе далі та далі - вже душно мені:

- Вернімось, Катре! - йде далі... Вже ми набрали те місце, де кам'яна постіль помостилася - крейдяний обвал, а на йому менший, як узголів'я. У тій печері наввишки буде так, що тільки стати схиливши голову чоловіку невеликого зросту; на стіні хрести вибиті, а перед тими хрестами на долівці ямка. Стояв тут хтось роки на молитві, аж молячись у землю входив.

Катря стояла, дивилася і думала - невпокійна, тривожна... Як ірвоне з себе коралі дорогі - геть одкинула - тільки вони гур-гур - розкотилися! Я кинулася збирати:

- Що тобі таке, Катре? - А Катря впала коло кам'яної постелі на коліна, розливається слізьми.

- Катре! - покрикну. - Що ти робиш?

А вона не слухає, не чує, у сльозах великих!..

Ледве я її вивела з її печери на світ божий.

- Що тобі, Катре?

Вона як стала, як глянула - чи ж пізнати її було! От наче довго та довго тинялася по чужих та разом несподівано родину усю свою знайшла - заспокоєна та радісна, та сама дивується...

- Химо! - каже до мене. - Я у черниці піду. Я скаменіла - як стояла.

- Буде мені спокій, - промовляє радіючи.

- В черниці! - кажу. - А мати ж? А батько?

- Ходім додому, ходім, - перехопила мене, - нехай вже мене виряджають!

І додому поспішила, а я за нею.

Увійшли у хату. Було саме тоді свято; батько й мати сиділи у стола говорячи. Катря їм вклонилася до ніг і просить:

- Тату, мамо! Я піду в черниці, - я буду богу молитись.

Мати так руками й сплеснула. Батько устав.

- Катре! Катре! - покликне мати.

- Я піду у черниці, - промовляє Катря, - стану богу молитися.

- Ти ж в нас одна дитина єдина, ми тобою втішатись хотіли, а ти нас думаєш покинути при нашій старості... - плаче мати...

- Я за вас буду бога просити, - каже Катря.

- Годі, дочко, годі! - мовить батько. - Я такого слова щоб більше не чув від тебе!

- То ви мене не пустите? - покликне Катря. - Пустіть мене! Не губіть моєї душі!

- Я сказав: годі - то й годі! - знов мовить батько. - Я ніколи тебе на се не благословлю!

- Чи ж тебе бог милосердний прийме, як родителі не благословлять, моя дитино? - вмовляє мати.

- Пустіть мене... не губіть моєї душі... Я піду, пустіть мене!.. - слово одно Катрине.

З того часу усе просилася у черниці, просилася та плакала. Нікуди вже не йде - сидить у хаті - плаче.

Тиждень збіг.

Одного ранку прокинулися ми, - нема Катрі: де вона? Я кличу - не озивається, - я кинулася скрізь шукати, шукає й мати - ніде нема, ніхто з сусід не бачив.

- Десь пішла проходитися, - кажемо, а самі вже не впевняємось, вже серце мре... Нема Катрі і опівдня; вечір, ніч -

не вертається. Яково то було матері перетривати; яково їй було батькові оповістити, - а батька той день дома не було. Як почув він - біленький став, зовсім біленький...

- Коли? -спитав.

- Вчора ранесенько, - прокинулися, вже її нема! Усе Своє покинула, пішла! - вбивається мати.

Батько коні запряг свіжі й поїхав зараз. Два дні його їде було - на третій повернувся наче з-під землі.

- Нема? - питає мати, хоч ще здалека його самого побачила і заплакала.

- Нема, - одказав.

Ще шукали, ще питали - не чути ніде, ніде нема її, як у воду впала.

- Де ж вона пішла? Де ж вона поділася? - раз у раз говорить мати. - Може, тепер у великій пригоді, може...

Батько нічого свого не каже...

Нема у світі гірше, як та невідомість, непевність: що ні заспокоїться, ні зажуритись добре не дасть; такеньки ми жили. Щогодини Катрю ховали, щогодини знов опо;живляли; усякі її пригоди й біди оплакували, то знов надію складали, що бог їй у всьому допоможе і на добре виведе.

Говоримо, було, із мамою та згадуємо, - батько слухає, - бровою не здвигне... Приходили раз по раз люди звідати нас, а найбільш тих молодниць-жалібниць убігало, що вони, було, в нас і нащебечуться, і наплачуться.

Дуже судила нас Пилипиха, навчаючи, що самі провинили, а ще дужче журилась сама нашою напастю. Дуже тяжко смутувала Маруся.

Пережили ми вісень і зиму; діждали знов весни. Чуток було чимало для нашого жахання й сподівання. Прочуємо, що десь там, в повіті, бачили дівчину, нікому не знайому - батько їде питати - об'їжджає округи шукаючи. Прочуємо, що десь мерлу знайдено - їде батько на неї подивитися; чи

утоплену понято - їде батько її побачити. Певності дожидаємо - плачемо; дознаємось, що не вона - дякуємо, раді - і знов плачемо та сумуємо, що її слід запав.

Коли кличуть одного рана батька й матір до священика. Мати й налякалася, і зраділа, і заплакала.

- А пощо то? - пита того дяка, що за нами прийшов. - Коли знаєте, скажіть нам, голубчику!

- Мені батюшка нічого не признавався, то й я не знаю нічого, - одкаже дяк.

Такий був справді, що сам собою не знав нічогісінько, - і голівка його була така малесечка, як зернятко.

Приходять батько й мати до священика, він їм каже:

- Дитина ваша жива.

- Господи боже мій добрий!

Розказує тоді священик, що вона вже в монастирі далекому, аж під Києвом десь, і отее лист йому пишуть з того монастиря, що така дівчина з вашого села прийшла у наш монастир і зосталася, маючи велике жадання черницею бути; а розпитали в неї, що родителів має заможних, то нехай родителі оджалують їй дещо на прожиття, бо вселилася вона у їх в такім убожестві, що й не сказати; черниці, які милостиві, здарували їй щомога; а ще нехай родителі не заборонять їй спасенія, бо се тяжкий гріх їм буде, і нехай присилають дочці своє благословеніє. "Молимося богові, - пишуть, - а вас просимо, щоб напутить і навести родителів на добрі і хороші мислі та вчинки".

- Пишіть дочці благословеніє, - каже священик, - не спортеся, не відмагайтесь - все рівно її не вернете, а жалю наробите, і гріх вам буде.

- Не вернеться вже? - пита мати та плаче. - Ніколи вже не можна?

- Авжеж, - одказує священик: - пишіть благословеніє.

- Хай же її бог благословить, мою дитину! - промовила

мати, - хай бог її благословить!

А батько стоїть - не говорить.

- То й добре, - хвалить священик, поглядаючи на батька, - я так і напишу, що батько й мати благословляють...

- Ні, - озвався тоді батько, - за мене, за батька, не пишій, батюшка; я не благословлю.

- Як же? Та се гріх тобі великий! - страхає священик. Батько знов нічого не говорить.

- Годі, годі вже! - вмовляє священик. Батько усе нічого не говорить.

- Напишу, що батько й мати благословляють.

- Ні, батюшка, батько не благословить ніколи - се напишіть, коли хочете, - правда буде. Щасливо!

Уклонився та й додому побравсь.

Мати не просить, не озивається - тільки плаче та тужить.

- Що ж се таке? - говорить священик до матері. - Чи ж так рідну дитину покинете на вбожество, як сироту?

Мати зараз кинулася додому, до батька за грошима, а батько хоч сам не казав давати, та й не забороняв, - зібрала мати гроші, зараз однесла священикові, щоб переслав Катрі.

- Це добре, - каже священик, - колись, може, він і поблагословить, а тепер напишу, що мати благословила...

А тут люди прочули, ідуть - радіють - до нас: "Дочаса ваша жива! Дитину вашу бог береже! Чи вже черницею? Чи дуже далеко? Можна одвідати, хоч і далеко. У добромu місці знайшлася. Може, вашу дитину так бог допровадив".

Мати до усіх озивається то жалем своїм, слізьми, то й словом, - батько ні до кого не озветься. Хтось з людей йому каже: "Ваша дочка". - "В мене нема дочки", - одмовив. "Ваша дочка черниця". - "В мене нема дочки", - знов одмовив.

Тижднів у три одібрав священик знов лист, що дякує Катря батька й матір за ласку і за гроші і просить, щоб її не за-

бували.

- Як же їй там? Добре? Чи здужа? Чи здорова? - се мати питалася. А священник каже:

- Авжеж!

А дяк:

- Хто се знати може? Вона там, а ми тут.

Не сподіваючись Катрі, стали ми жити у тихому, а невгавчому смутку. Старий батько сивіє; на високому чолі морщина у всю довж лягла, глибока та понура.

XV

По усіх тих випадках та бідах мати якось стрінулася із Чайчихою: заплакали обидві та з того часу почали знов одна до 'днії ходити та вкупі горювати. Частіш ходила до нас Чайчиха, бо мати все недугувала. Зійдуться, згадають давнє - й смутують. Прийде і Пилипиха... Була і в неї своя журба та ніколи вона не жалілася і зроду не плакала. Отсе, як бачу її, прийде було, сяде вище усіх, поглядає, наче судить судом, і розказує:

- Моя Маруся в'яне. Нічого їй не мило. Вбирається не глядячи, що бере на себе. Між дівчата не йде; за гуляння байдуже їй... Тепер сватає Похиленко - "не хочу!.." А як ти, кажу, не хочеш доброхіть, то я тебе силою віддам. "Оддайте, та ви мені, мамо, світ зав'яжете, - і мені, і йому. Не буде у нас в хаті ні любові, ні ласки... Я його не знаю і не кохаю, і не буду... Згляньтесь хоч на його, за що доброму парубкові світ зав'язати!"

Що ж, кажу, і ти хочеш у черниці? І ти мене думаєш при моїй старості покинути? "Ні, мамо. Поки вас господь на світі держить, я вас ніколи не покину" ...

- Може, кого любить та боїться признатись, - говорить мати, - може, якого сироту вбогого покохала.

- Питала я: хто тебе з ума, з розуму зводить? - "Ніхто мене з ума, з розуму не зводить".

Змовкне Пилипиха; зажуриться, не хилиючи голови; мати з Чайчихою про долю та про безталання світове почнуть, а зведуть усе на діток своїх...

- А що, Марусе, голубко, - було кажу їй, - що се у світі робиться?

Вона осміхнеться мені.

- Як ти живеш, Марусе? - питаю. - Чи усе любиш так само?

- Так само, - одкаже.

- Може, він хутко ожениється - його мати усе плаче: оженись та оженись... хвалилася, що обіщавсь: ожениюся...

- Нехай йому добре буде! Нехай щасливо!

Такеньки було і розмовляє зо мною, часом співає, ласкава та ввічлива.

Чайченко знов між нашу челядь уявився... Такий самий хороший, може, ще кращий... бо як хороший та любий поболіє або потерпить, міцній до його дурне серце прилягає... Знов він до всіх привітний, знов зо всіма говорить і знов нікого не кохає... Удова його люблена тоді вже звінчалася з якимсь шинкарем.

Маруся бачить його... Розмови з ним не шукала, не наверталася йому на очі - хто б пізнав, що кохає його! Тільки рум'яніти стала, як став він бувати...

- Отсе ти рум'янієш, - кажу.

- А мати усе говорить, що занепадаю. Піду - нехай побачить мене рум'яну.

- А чого все ти смутная?

- Невесело, Химо.

- Ти усе їм печалишся, - а чого? Йому у світі не гірш, як іншим, живеться!

- Йому не добре! - вимовить і на лиці побіліє.

Якось розмовляли та радилися у нас в хаті Пилипиха,

Чайчиха й мати, - коли Чайчиха й каже вдові:

- Дуже мені ваша дочка Маруся мила: коли б мені таку невісточку господь послав!

А Пилипиха каже:

- В'яне моя Маруся!

- Та їй, здається, трохи получчало: буде здорова!

- Не кажіть - получчало: вона в'яне!

- Мій Яків - добрий парубок, - знов Чайчиха говорить, - я таки йому од господа сподіваюся долі. Тепер вмовляю його: сину мій, одружися! - "Добре, моя мати, - одкаже, - одружуся, чи не виясниться мені з хорошою людиною!" Нащо ж мені кращої питати йому, як ваша дочка? Кажіть мені, голубочко, кажіть мені до вас старости слати!

- Моя Маруся не схоче, - я силувати не хочу.

- Та хоч поспитайте її, любко, хоч поспитайте! А ми усе те з кімнати чуємо з Марусею. І чуємо, як Пилипиха вимовила: "добре, я поспитаю!" Як вийшла до садка і кличе Марусю.

Маруся тоді устала од шитва свого, йде... Я її за руку:

- Марусе! От диво!

- Яке диво, Химо?

Увійшла у хату.

- Марусе! - пита її мати, - Чи ти підеш за Чайченка за Якова?

- Піду, - одмовила.

Пилипиха аж руки зняла угору, - здивувалася. Чайчиха радіє так, боже мій добрий! Усіх обнімає, цілує, плаче та дякує. І мати вітає, добрить, а смутніш їй, мабуть, стало, - мабуть, згадалося...

- Се ти мені коришся, дочко, чи по своїй любові за його йдеш? - пита Пилипиха.

- По своїй любові, мамо.

- Давно се ти його любиш?

- Як його знаю, мамо.

Більш Пилипиха дочки не питала, тільки промовила:

- Я не бороню тобі, дочко!

Почали умовлятися та почали радитись... почалося за віно, за весілля...

Заручили їх. Гуляло багато людей на заручинах. Він був до неї привітний, як до інших, трохи смутний, недбалий... Вона була спокійна та ясна...

Став він до неї ходити щовечора.. Іде до неї - не спішиться; прощається з нею - не забариться...

- Марусе! - говорю. - Отсе ти за його заміж ідеш - чи ж тобі не приходить на думку, що бере він тебе не по великій любові-коханню?

- Знаю, - каже, - що він мене не кохає; се я давно і добре знаю, - та він мене і не цурається. Він до мене приходить, говорить... Я його розважатиму, я йому догоджатиму, - веселіш йому у хаті буде зо мною, як тепер самотньому.

- Трудно так жити, Марусе! Щоб ти колись не каялась!

- По чому мені трудно буде? Чого каятись? Я ніколи не думаю, трудно чи важко мені буде: як буде, так і буде; я перетриваю: я роблю, як мені моє серце чує, що лучче...

XVI

Повінчали їх восени.

Мені тоді було важенько. Усе було кажу собі: дурна, дурна голова, нерозумна! Усе було міркую і обміркую добре, - а не помагається... Почала я тоді частіш до Марусі ходити - легше наче мені стало... Одно, що Маруся була мені завсіди добра, а друге, що цікавість моя; як то вони живуть із собою? Почала я до них учащати.

І було як не прийдеш до їх - сумирно і согласно, та тільки чогось дуже вже порядно, - от кажіть, гості усе сидять, а господарів і нема. Нема, як то бува часом, чоловік і жінка гостей вітають: "Ану, чоловіче, внеси з комори, що там!" -

"Ану, лишень, жінко, частуй любих гостей!", що бачиш, живуть вони, як свої, і все у їх вкупі: болящі і радощі, думки і гадки, варті і жарти: чи заговорить один, другий перехопить - докаже... А молоді Чайченки хоч і рядком сидітимуть, та була між ними як стіна залізна. Чи той підніметься, другий уступає геть, місце дає, - доторкнутись стережеться; вона до його заговорить, як дочка до батька, - він до неї, як зять до тещі.

Пилипиха сумувала, віддавши Марусю заміж; з суму того занепадати стала.

- Як бог милує? - пита було в неї мати.

- Сама живу, - одмовить; того не скаже, що сумно самій жити, ні в світі.

Ходить до дочки, і завидно їй бачити, що там без неї своя сім'я.

- А що, як дітки ваші? - питаємо.

- Була у їх в гостині, то усе гаразд.

- Свекруха вашу Марусю дуже любить, - як свою рідну дитину.

- Маруся годить свекрусі, як мені годила... З Чайченком Пилипиха поводитися звичайненько, унятливо, тільки як з чужим-чужісіньким чоловіком, що нічого йому казати, ні об чім його поспитати.

- Мій зять, - говорить було, як от кажуть: "далекій повіт".

- Отее в вас тепереньки двоє діток: і дочка й син, - думає хто улестить кажучи.

- В мене одна рідна дитина!

Як вже стара Чайчиха її шанувала, як вже годила їй - в неї наче і очі й вуха позавішувані. Нікому вона так низько та гордо так не кланялася, як тій бідній Чайчихі, що та було ночі не досипляє, - дума, за що ласки одпала та як знов під ту ласку підійти? Сама так нам признавалася. Далі стратила надію власкавить Пилипиху: як Пилипиха до їх у

хату - вона тихенько з хати, - десь хоч під тином перебуде. "Діждуся, що вона попросається, тоді і увійду - не можу їй докучати собою, не хочу собою її гнівити - бог із нею! Якби не вона мене смутила, то б мені таке добре життя було з ними. У хаті в нас любо, мило! Я вже не знаю, кого я більше кохаю, чи свого Якова, чи Марусю? І такеньки я думаю: чи ж се її дитина, що така вона люб'яча та прихильна, ся Маруся!"

Стара не довго ще пожила: на другий рік по весіллю вмерла. Не дуже й боліла.

Як її поховали, Пилипиха почала день у день до дочки ходити, додому тільки на ніч, а коли, то й ночує у дочки. Дивитися веселіш стала.

Заздрісна та радісна, що знов сама з дочкою, вона багато дечого недобачала довго. Вона не вважала, що Чайченко, сливе, дома й не живе, тільки навідується; що який він сумний, та нетерплячий, та неспокійний ту рідку хвилину, як посидить дома... Куди він усе поспішається? Чого він, як на жарині? Чи все те бачила Маруся... Чого вже не догледишся, як кохаєш! Маруся нікому не казала - я хотіла як-небудь розмову на се навернути; вона мовчала, слухаючи мої ті підходи цікаві, а тиха, добра та ясна у своїй хаті.

Що далі забувалася небіжка Чайчиха, то знов Пилипиха робилася похмурніша - важким духом стала дихати вона на зятя. Спершу раділа, що він з дому часто одгоджається, а там завважила, як його дожидає Маруся, як устріч йому виходить... По ниточці до клубочка, як-то кажуть, і Пилипиха вже вмічати почала, що дома він не говорить і смутує, а йде - вибирається з господи - то й очі блищать...

XVII

Як іти од нашої слободи до Любчиків, то при дорозі шинок стояв і шинкував там жид Гершко. Давно вже все він держав той шинок, сам старий дуже. Звісно, як ті жида живуть довговічні: посивіє, побіліє, пожовкне та й тоді ще живе, - аж лихо! Так і той Гершко жив-жив... а тут разом і вмер. От і одержав шинок другий шинкар з наших людей, - багатир, славили люди, сам жартовливий і злий, а жінка в його прехороша, препишна, превесела така, що й час не змигнеться з нею.

Се було саме тоді, як вмерла стара Чайчиха. Бачимо, що вже Пилипиха тижнів із два не виходить з своєї хати і кроку нікуди, - не буває і Маруся в неї...

- А що се ви усе дома? - питаємо. - Як же господь милує?

- Спасибі, добре.

- Ви вже давненько у діток не були у своїх, - чи вони здоровенькі? Чому Маруся не буває?

- В неї дитина нездужає.

- Та як же вона, молоденька, без вас там запомагається?

- Нехай сама собі живе, - промовила Пилипиха.

- Що се ви, бог із вами, голубочко! Чи у нас з вами діточок поле засіяно? Вже мені господь послав лихо та горе - його божя воля, а вас господь милує, то й шануйтеся!

- Яв своєї дитини ні за що... Вона мене не шанує, не поважає! Вона мене заміняла на свекруху, вона мене заміняла на свого чоловіка... Чи зроду вони кохали її, як я, мати рідна, питима мати! Він її не кохав - хотіла за його, а тепер він до іншої ходить.

- Та, може, се неправда...

- Неправда? Я вже давно бачу, як він з дому рветься, як вона його дожидає, стрічає, а він мимо йде - чи гляне; я стала назирати. От і дозналась, що ходить він у шинок. Я

перше думала: п'є нишком. Кажу Марусі: "Чи ти знаєш, що твій чоловік усе до шинку ходить?" Вона зблідла як крейда, мовчить. "Не пускай його з дому, говорю їй, скажи йому". - "Як я його маю не пускати, - одмовляє тоді: - може, йому діло яке..." "Скажи йому", - наполягаю. Вона таки ані словечка йому не промовила, як він пішов. Я її докоряла - вона стояла передо мною та мовчала. "А ти віри, кажу, матеріному розуму не ймеш?" Пішла я за ним у тропі і назирцем аж до шинку доходжу побачити на свої очі й при людях, - може, дочка віри пойме тоді. Доходжу до шинку, де там купка яблунь стоїть: чую, розмовляє з кимсь мій зять - його голос. А місяць світить. Ближче я дивлюся - сидить під яблунею молодиця: рукава в неї за білі лікті закасовані, у перснях вона срібних, руками у стан хибкий узялася, очі поночі блищать блискучі; слухає, що мій зять говорить, і сміється. А зять мій до неї такі речі промовляє: "Як тебе не побачу, каже, хоч годину, то я з нудьги пропадаю та з туги: я без тебе жити не можу! Без тебе жити не хочу! Дармо вже, що ти мене занапастила навіки - нехай я тільки отакеньки до тебе прийду, та гляну, та слово твоє, нехай і неласкаве, почую... А вчора, - каже, - вчора і позавчора я усю ніч під цією яблунею стояв. Чи вже ти того не знала?" А вона йому: "Твоя жінка молода, що каже, як не днюєш, не ночуєш дома?" - й сміється. "Нічого", - одмовив їй (правду одмовив!). "Як нічого? Чи вона ж тебе не любить?" - "Не знаю". - "А чому ж ти в неї не поспитаєш за се? га?" Голосно засміялася. "Ой, чоловік мій почує!" - схопилася з місця, поцілувала, як вразила, і зникла.

Він кликав - рукою махнула, пішов за нею у шинок, а я до дочки: "А що, чия правда? Яке діло в його?" Дивиться на мене. "Не добрий він тобі судився, тебе їм бог скарав". - "Мамо, не гнівіть бога, се ви вже бога гнівите!" - мені дорікає дочка моя!

Тоді я усе їй розказала, що чула, що бачила. "Ой, мамо, нащо було вам догляджуватися, нащо допитуватись?" - "А тобі лучче, як дурять, любити?" - "Він мене не обманює". - "То ще віри не ймеш мені?" - "Я його ніколи не питала об сьому, чи мене любить". - "Не питала, чи тебе він любить? Так ти його не кохаєш, чи що?" - "Кохаю..." Спориться та змагається із мною... Такеньки, аж поки він повернувся пізно... Повернувся він, а моя дочка іде навпроти його, двері розчиняє, як батькові шановному, як чоловікові любо-му... "Як вже ти уваги на себе не маєш, - кажу, - то я свого зятя спитаю: де був він до півночі? За якою причиною? У кого?".

Він змішався і в мислях і в словах, дивиться убік, а дочка моя: "Годі, мамо! Се ми вже між собою розпитаємось, а вам вже час спочити, коли ласка". Я вже більш нічого не казала, більш не слухала, серед ночі додому пішла. Не була з того часу у їх і не буду.

- А унучечка ваша дуже слаба?
- Не велика там слабість, та велике побивання.
- Журяться вони дуже?
- Хто вони? Та зять мій чи й знає, що дитина нездужає - він не питає і не дивиться.
- Не відрікайтесь діток, любко, - просить вже мати Пилипиху, - не відрікайтесь втіхи своєї!
- Я сама собі раду раджу, - одкаже на те Пилипиха.
- Подаруйте вже дочці своїй: вона ж його дуже так любить, Якова! - говорить мати.
- І я її дуже люблю, - одказала Пилипиха.
- Хоч я вже одвідаю Марусю, - кажу матері та й пішла до неї. Маруся сама була в хаті, сиділа на лаві, хитаючи в обіймах недужу свою дитинку.
- Боже поможи, Марусю! - вітаю її.
- Спасибі. Сідай, Химо.

- А що дитинці?

Вона глянула на дитинку й одмовила!

- Терпить малесеньке.

- Була у нас твоя мати, Марусю, - кажу.

- Яка вона була? Що говорила?

- Не хоче до тебе ходити; казала: не буду.

- Смутно мені те! - промовила Маруся.

Я вже більше нічого не говорила за се й питати ні об чім не питала.

Почали ми тиху розмову - згадування. Згадали наші забавки давні дитячі, - пригадали й дівочі безсумні часи... Не зводячи очей з дитинки своєї, Маруся розмовляла із мною, хитаючи недуженьке.

Чайченко усе не приходив, а вже вечоріло. Вже пізно - він не приходив. Вона його дожидала любо: що там шурхле, шелесне - прислухається пильно; стихне усе знов і нема нікого, - вона не зітхне навіть, знов дожидає... Я й пішла так - не бачила його, - не повернувся при мені. "Скажи мамусі моїй, що прийду до неї, як моя дитинка ірохи одужає", - просила мене Маруся прощаючись.

А тут у кілька днів занедужала Пилипиха. Покликали ми до неї усіх знатниць і лікаррок, - здається, нікому не впізналася її недуга - яка була. В неї нічого не боліло, казала вона, тільки ходила все кволій та кволій, поки не збулася сили своєї - і тоді лягла вже, знемоглася і лежала понура.

Маруся приїхала з дитинкою - дитинка ще не зовсім одужала, - усе ще квиліло кришенятко. Я пам'ятаю добре те врем'я, як було уночі не спимо всі, а вулиця, село у сні, і всюди тихо. Заквилить дитятко, схилиться до його Маруся гойдати, а Пилипиха блискучими очима в обох вдивляється. Вона не всипляла ночей і хвилиночки. Як Маруся вже не падала коло неї, як Маруся не годила їй, - не пригорнулася вже мати до неї ніколи; ніколи не всміхнулася

ласкаво до самої смерті своєї. Що було Маруся просить:

- Мамо, чого журитесь? Чого, мамо, не дбаєте о здоров'я своє? - Вона не прийма нічого того. І останнє слово її було: "Лучче, мовляла, ображеному вмерти, ніж так на світі жити". - І вмерла.

XVIII

Округи нас діялось, чулось, велося. Що радощів, а що журби зважали ми збоку; скільки поженилось на селі, заміж повиходило, народилося, вмерло; як радощі проминали і журба втихала, як одно по другому наставало усе нове у людей, - ми ж усе жили своєю старою тугою.

Батько усе ходив по дорогах і вертався сивіший та похмурніший; матії усе смутніла і слабшала. Од Катрі вісті були рідко, та й то неширокі. Отсе було напросить мати священика, щоб туди написав та спитав про здоров'я й життя, то й одпише Катря на три листи одним листочком своїм: "Здорова, - напише, - живу, богу молюся за свої гріхи і за ваші".

Скільки-то сліз виливалося матусиних, слухаючи, а опісля згадуючи, скільки благалося благословення! У Марусиній хаті ще гірше повелося: що далі, Чайченко зовсім дому одбився свого. Шинкарка ним так заорудувала, що він у неї під тином шинковим днює й ночує, а щоб шинкар не мав на його призри (бо ревний шинкар був), то потроху почав Чайченко й пити. Бачили вже його й п'яного люди, а недурно те ж кажуть: що в тверезого на умі, те в п'яного ка язиці, - він не встерігся, миркнув там якесь слово чи друге до шинкарки, хтось цікавий підхопив та розславив по селу, - от і поговір став недобрий. Тоді всі до Марусі молодиці з питанням та з жалощами, усі старі баби з радами та з наукою; тільки Маруся на усі питання і жаління, і на ради усі:

"Він мені добрий і любий; я його над усе в світі шаную". І жалібниці, і порадниці образилися, - покинули Марусю: нехай же терпить, коли така! Ніхто й одвідати не одвідає.

Тільки й ходили до неї, що мати да я; ми - частенько.

Одного разу підходжу городу стежною до хати, - се було у свято, - аж дзвінкий регіт такий чути, що так і розкочується. Гості в неї якісь?

Доходжу, уступаю. За столом сидять Маруся і Чайченко, і гості - молодиця і чоловік. Що то вже за молодиця була красовиця! Я її зараз пізнала, хоч ніколи не бачила. Була чорнява, в рум'янцях, білолиця, уста червоні сміються, очі радісні, убрана світло: змалювати б таку та дивитись, не впускаючи з очей, та самому всміхатись на ту красу сміливу та веселу. Тільки оті брови її високі і зрощені в'юнкою чорною гадючкою на чолі білому чорніли, - щось недобре віщували. Поруч з молодицею, од вікна у затінку, сидів чоловік плечистий, приземкуватий, з чорним щетинястим усом; чорне волосся посивіло в його космами; од лівого виска він чорнявий як грак; а з виду дивився він спідлоба, або збоку, наче кого підгледжував злими очима своїми, і Маруся, почастувавши усіх, одійшла; я в неї і питаю:

- Хто се в вас, Марусе?

- Шинкар із жінкою.

- Чи давно се ходять вони до вас?

- Се уперше прийшли сьогодні.

- Як се здумали вони?

- Та шинкар схотів неодмінне до нас.

- Чого то?

- Каже, мене забачити.

- А ти ж до їх підеш?

- Та ще не знаю, Яків ще не казав нічого; як Яків мені скаже.

Спокійна собі, люба - от наче вона без жодної думки важкої по квітчастому полю проходжає вечором тихим та теп-

лим.

Чайченко сидів із гістьми дуже смутний, зітхав часто; шинкар поглядав на його - неласкавий був погляд той: не-наче яка іскра спахувала з чорного його ока... Шинкарка усе всміхалася.

- Нащо п'єш багато, не пий! - озвалась вона до шинкаря (а він чарку за чаркою випивав).

- Чому не пити мені? Уп'юся - мене люба жінка доведе до господи.

- А як не схочу? - задзвеніла вона жартуючи.

- Не схочеш? - каже, а сам її міряє поглядом - яка. - Або ж хто тебе запитає, чи хочеш?

Чайченко, слухаючи се, важко зітхнув й на шинкарку смутненько дивився, а шинкар на його пильно. Маруся вже заговорює, питає, частує - не звів очей шинкар з Чайченка, - аж той сам схаменувся, сам його погляд на собі почув, - тоді шинкар очі в землю вбив.

- Хутко у вас празник, - говорить Маруся до шинкаря, - гостей же до вас, гостей!

- Дякувати, мене добрі люди не забувають! - одкаже шинкар. - Не так за мою щирість, як за те, що жінка хороша, славлять, - то прихильному приятелеві мило подивитися на мою кралу!

Та й засміявся, а такеньки засміявся, що й шинкарка трохи стрепенулась.

- А ваш брат у других, чи здоровий він з молодого жінкою? - пита знов Маруся.

- Пом'яніть його душу, шановна хазяєчко! Хіба ви ще не чули? То б я вам давно вже повістив! Жіночку його молрду взято й завезено кудись... а він втопився.

- Як? Боже мій! Боже мій! Бідна ж вона людина!

- Чого - бідна! Вона у розкошах тепер, їй ще покращало у світі... Ну, як на мене, то б не так було: я б не втопився ані

повісився б сам один, а хіба вже вкупці з коханкою!

Схиливсь до своєї жінки, оком іскрить.

- Удвох, кажуть, і вмирати охітніш! - додав.

Сумно стало. Мова не мовилася.

Стали гості прощатися і побрались додому. Йдучи, шинкарка озирнулася на Якова і махнула якомсь йому рукою, тобто незнарошне. Шинкар вхопив її за руку:

- Годі махать, пора перестати! Ходім ізо мною! - Отсе, не даси добре і з хазяйкою попрощатися, - засміялась йому шинкарка: - чи ти мене загубити боїшся, як тую голочку?

- Коли загублю, то вишукаю, бувай на тому певна, голубко моя сива! - відказав їй.

І пішли додому. Вона, йдучи з ним, щось щебетала й сміялася, брала його за руку, обернулася ще до нас, крикнула:

- Бувайте здорові! - Шинкар ішов не оглядаючись. У кілька день ми перечули через людей, що зчинилась сварка між шинкарем і Чайченком і що вигнав шинкар Чайченка з шинку. А зчинилась та сварка за те між ними, - казали, - що став шинкар свою жінку зневажати - вона все оджартовувалась, сміялася, а Чайченко не переміг свого серця, уступився - мабуть, вже у його бриніло. Як же зчепились вони - така буча збилася, що ледве розняли їх. І казав шинкар Чайченкові: "Не приходь, - каже, - у шинок більше!" А Чайченко кричить: "Чому?" - "Не приходь у шинок!" - знов так само йому шинкар говорить. "Чому?" - "А то прийди", - промовив шинкар.

Люди вже їх розвели і за Чайченком двері зачинили. Шинкарка, кажуть, дуже бліда була, дуже, хоч і не втратила на той час ні хисту свого, ані всміху. Шинкар же веселий такий, розвеселився і жарти підняв... Повістки розпорошив, таке!.. А Чайченка з того гromу ніде не бачив ніхто.

Я приходжу до Марусі: чи все гаразд, Марусе?

- Чоловік нездужа, - смутно вона мені одказала.

- Коли се він занедужав?

- Та вже три дні. І не їсть, і не п'є. А вже по тій сварці три дні вийшло.

- Та де ж він?

- Лежить у кімнаті.

А він тоді кличе: "Марусе!" Вона схопилася - кинулась до його.

- Хто се до нас прийшов? - питає.

- Се Хима прийшла мене одвідати.

Нічого більше не казав і не питав. Маруся до мене вийшла.

Я тоді їй говорю:

- Марусе, чи знаєш ти, що позавчора було?

- Не знаю. Що було? Яків повернувся недужий. Вчора вранці прибїгла шинкарка, задихана уся, до мене: нехай Яків не приходить, бороню йому, в нас біда! "Чуєш - не приходить, бороню тобі, - крикнула на Якова, - в нас біда. Мій буде казати, що у ярмарок їде, що до приятеля їде - не йми віри, не приходить". І побїгла від нас. Я більш нічого не знаю. Мені сумно, і боюся, що йому буде недобре!

Змовкли ми та й сидимо собі мовчуші. Багато дечого мені й чулося, і згадувалось!

- Жаль, - кажу, - жаль, та не вернеться!

- Чого жаль? - спитала Маруся.

- Життя молодого, віку загубленого дарма - чи я ж вже тобі не казала, чого жалко?

- Мені не жаль нічого, - говорить.

Знов змовкли - сидимо... Вже вечір пізній. Дітки поснули, сплять спокійно сини маленькії, а на городі вітер шумить вербами, надворі чорно; блискавиця поблискує.

- Куди тепер підеш у негоду таку, - каже Маруся, - заночуй у мене.

А вже дощ гурчить, гурчить і грім, і блискавиця й вітер.

- Добре, зостануся, - заночую в тебе. - І зосталася. Чайченко лежав неспокійно, в тривозі, на ліжку, - зітхав усе; Маруся прислухалася, а до його не ввіходила, не насміла бід-несенька. Раз чи два звечора він покликав її, спитав, хто в хаті в неї, наче забував, що я прийшла, а що далі вночі, то все частіш, частіш її кликав і все каже: "Хтось прийшов до нас!" - "Нема нікого". - "Хтось прийшов; я чув, у двері стукало, хтось під дверима, - відчини!" Вона одчинить - нема. Трошки згодом знов її шле: "Під ворітьми хтось стоїть", то: "Під вікном хтось добувається". Вона усе виходила дивитись, вкликала, дожидала - нікого не було цілу ніч тую чорну, вітряну.

Мені почулося, що Чайченко плакав. Маруся не спала, хоч до мене не озивалася словом...

На світанні, чуємо, стукають тихенько, там міцніш, - Маруся вибігла, я за нею. "Хутче, скоріш!" - гукав нам услід Чайченко...

Одчиняємо ворота, а під ворітьми шинкар.

- Здорові були! - до Марусі. - А де ваш чоловік?

- Дома.

- Коли б ви до мене його викликнули, коли дома він.

- Він нездужає, лежить.

- Не можна й подивитись на його?

- Нездужає. Нащо це вам так конче його треба?

- Я йому із ярмарку доброго гостинця привіз. Нездужає, кажете? А я, може, його де стріну по дорозі! Щасливо!

Швидко пішов, швидко.

Маруся розказує чоловіку, - не дає своїм питанням промовляти їй. Велів їй ще та ще розказувати. Вона розказувала.

XIX

Ще хмари чорні, важкі волоклись по небу, а тільки з краєчку рожево зорялося од схід сонця. Ми вже й не лягали спати, ранку діждали. Я беруся додому йти. Попрощалася, пішла. Се було в неділю. Бачу, йдучи, що коло шинку людей скупчилося багато, гомонять такеньки. Ближче сходжу - жінок бачу тут і бачу - ще їх біжить дорогами; бачу, двері збиті виносять з шинку... "Що то таке?" - питаю людей. "Шинкар з жінкою забився". Почали мені усе розказувати молодиці; тискають мене подивитись на обох. Обоє на долівці лежали, сплосщені кров'ю. В неї ніж у персях великий стримів; руками вона його як стиснула за шию, так і замерли руки - впились. Сорочки на їх порвані, подрані, наместо її розсипане у крові: дуже, мабуть, вона одбивалась. Вона його задушила, видно, - бо не було на йому ніякої поразу, й лежав він зчорнівши, - вона лежала біла-біла, з чорними бровами. Як прийшли чоловіки до шинку - зачинено; почали стукати - не відчиняють. Надійшли ще люди, бачать - щось непевно - вибили двері, а вони обоє лежать... Я метчій до Марусі...

- Боже мій правий! - промовила тільки Маруся. А Чайченко вже кричить:

- Хто прийшов до нас?

- Лихо сталося, - кажу голосно.

- Яке лихо?

- Забився шинкар з жінкою.

Тихо... Аж ось увійшов він до нас у хату білий:

- Що, що? - питається, - сам шапку хапає, свиту на себе вдяга. Маруся біля його.

- Правда сьому? - запитав він Марусі.

- Правда, - промовила Маруся.

- Я на свої очі обох бачила, - говорю йому.

- Я сама піду подивлюся, Якове, ще розпитаюся! - заговорила Маруся.

- Йди, йди, Марусе, та хутко вертайсь. Скажи усю правду! Вертайсь хутко!

Просить її, як дитина маленька.

Маруся побігла. Він дожидав, не мовлячи слова, духу не зводячи, блідий, замлілий.

Повернулася вона. "Правда", - каже.

Став Чайченко плакати дуже.

Біда тая зовсім його скрутила; у голові йому завернуло наче, почне говорити, то путанину таку, що й не розбереш. Зanedужав тяжче, гірше - тільки живий та теплий. Громада тим часом дала вже віду справнику. Набігли судські утриконь з бубенцями, із дзвониками; по троє, по двоє їх позирають з воза. Зараз усіх людей зібрали, зараз деяких пов'язали. Прислали по Чайченка - ходив він до шинку часто. Чайченка тоді гарячка палила; без пам'яті сливе був він. Не вважають - беруть, везуть його судити судом. Питають: одкази його нерозумні, чудні... Вкинули його у темну комору, зв'язали йому руки. Марусю женуть геть від його...

Вона до нас діток своїх завела - покинула, а сама зновтаки пішла туди до його.

- Не пустять, Марусе! - кажемо їй.

- Я ближче буду до його. - Пішла.

Деяких людей хутко повипускали й оправдали, хоч нікого і не було винуватого, а інші, і багато, ще були за сторожею, поки аж доброї ради не послухали... тоді й їм вільний шлях дали. А рада була така: справника подякувати. Хто вже був у бувальцях, то зараз і зробив так, не вповаючи на безневинність свою, а хто угинавсь, той сидів довго. Раду таку подавав усім справників чи слуга, чи приятель, чи родич, хто його, нікчемного, зна. У чорному кожушку з червоним комірцем ходив, шапка кругленька, зелена, з себе ху-

дий, жовтий, очі ямкуваті, зубатий такий... Він радив усім дякувати, а хто не слухав, то він грозив, наполягав. Справник сам не казав нічого, - дожидав: цілий день стоїть на порозі, руки в кишенях, на шиї червона плетена хустка, сам пикатий, усатий, витрішкуватий, - стоїть та свистить - якусь жовнірську ходу висвищує.

Хіба чай іспиває, то перестане, а випив самовар чаю - знов на порозі, знов свище...

Подякувала Маруся - її пустили до чоловіка побачитись. Вона на другий день знов проситься, знов дякує, - стали її пускати щодня. Сидів Чайченко тиждень ще, - вона усе ходила до його. Грошей вже не було, стала спродувати товар... "Отсе добрая жона", - хвалив справник з порога, як вона проходила мимо його... Вже суд вибирався з нашого села виїздити на завтра, вже Чайченка випустили, - коли вишукавсь якийсь родич шинкарю небіжчику, що скаржити прийшов, ніби шинкар колись йому уживав Чайченка "своїм ворогом" і казав, "що тісно їм обом у світі жити". Знов суд судити почав; знов питання - Чайченка знов узяли за сторожу, а там у два тижні повезли його у місто, посадили в острозі.

Маруся за ним пішла.

- Прощавай, - каже мені, - спродай усе, пересилай гроші.

- Марусе, - говорить їй мати, - усе ти спродуєш, а в тебе дітки...

- Я знаю... я не забуваю.

Попрощалася з нами, діток пригорнула, - пішла, її до острогу не впускають.

- Мій чоловік там, - доводить вона усім.

- Твій чоловік повинувачений - йому там і сидіти, - тобі не можна.

- І я винна.

- У чому винна ти?

- Винна й я, коли він винний.
- Годі! Іди геть собі! - кажуть їй, жаліючи. Вона не йде.
- Що ж ти признаєшся, що винна ти? - питають в неї знов.
- Винна.

Казали їй руки ізв'язати. Посадили між злодіями, між убійниками, молоду та добру. Два місяці із тижнем вибула вона з чоловіком там, поки їх випустили.

Дітки в нас були. Усе питають: "де мама?", усе кличуть: "мамо!"

Маруся не одмінилася - тільки пішла молоденька, а повернулася сива, як голубка.

А я ще, стрічаючи її, дивуюся, що вона краси своєї не втратила: ті ж очі, чоло теж, - коли вона стала другу хустку зав'язувати, аж шовкова сивина забіліла.

Оселилися вони знов у своїй хаті, у глухім дворі, бо вже не було там нічого живого, щоб голос подало, щоб крилом стрепенуло - усе вже продане було... Дітки гомонять самі одні, і вже така їм утішка з того, як горобці прилетять - зацвірінькають або голуб попогуде; не полохають, самі при-туляться під тином, радіючи.

Чайченко усе хворів, усе болів; від людей наче ховався; з хати не виходив хіба пізно, крадькома, за горілкою у чуже село. Пити він став дуже.

Я його бачила двічі. Одного разу він сидів без жодного діла, склавши руки, очі приплющував, - десь сильно в його голова боліла... Другого разу бачила - він спав... Маруся дивилася на його таким поглядом, як і перше, прихильна була, як перше. Кого вона любила ще? Якого кохала? Як зазнати чоловіка у красі його, у квіту, в силі, як зазнати його доброго, а час піде та усе ізможе, то інше покажеться, ніж гадалося. "Мислі ж мої, мислі! До кого ж ви прийшли?" - сказати, та й годі! "Багато жалю мого буде, - не буде вже моєї любові".

Мене сватало два женихи... Еге ж! Згадується мені часто чоловік Палій, що як в його дитина втопилась, хата згоріла, - він ішов улицею та весілля забачив і каже: "А ті люди ще женяться!"

Згадувався мені чоловік Палій... Сватало ж двоє. Перший жених вбогий був парубок, добрий, смутний - я не пішла за його! Не було в мене кохання смуток його розважати; не було грошей хату неогороджену впридобити - не схотіла робачком стати... Він пожурився за мною та з іншою оженився. Другий жених був багатий, норовливий: конче хотів мене взяти за себе. Йому мати його забороняла, просила: не жадалося їй для свого сина, чепурного, сироту брати, - він таки матір присилював, що вона ще сама мене вмовляла. Я не пішла. Сей був мені зовсім не до сподоби: ревнивий, незвичайний - він і любив якось, наче бився.

Як вже одцуралася я його сватання, то треба було жити, як на чеку: боялася його сама одна стрінути. Як він очима на мене світив! Мати жалкувала, що я не пішла заміж; батько тільки дослухав: йому байдуже було усе з того часу, як Катря покинула. Він об неї не говорив, та вже й ні об чому не говорив. Сумував, ходив по дорогах; багатів не дбаючи. Його Катря одцуралася, - він усіх за те відцурався людей: і своїх рідних, і чужих. І вже до смерті такий остався самотній і неласкавий. Як занедужав він на смерть, то мати просили священика, щоб написав Катрі, чи не приїде вона з батьком попроситись. Написав священик, і гроші їй послали.

Тяжко було одного дня батькові дуже, - мати сиділа біля його та й каже:

- Друже мій! Дитина наша приїде до нас.

Він разом підвівся сам, дивиться на неї. Мати знов каже:

- Катря до нас приїде.

Дожидали Катрі - Катрі не було. Смерть вже за плечима. Старий дожидав - як дожидав! І мертвів, і оживав. Ані слова ніколи не промовив - чому не їде, чи буде - ані одного! Тільки звечора казав: "я помру завтра". На завтра і вмер він.

Як поховали його, то в кілька днів лист од Катрі прийшов, що, пише, "молитимуся за батька мого душу, а гроші, що мені прислані, на церкву божу віддала, - будуть поминаць, будуть гріхи ізбирать..."

Знов жилося...

Була в нас у слободі бублечниця, а в неї наймичка - велика, чорнява дівчина, роботяща, а вже непотороча така, як рідко, - то, було, стрінешся із нею, питаєш: "Що робили ви?" - "Воду носили, бублики пекли", - одкаже вона спокійно. "А завтра що робитимете?" - "Води принесемо, бублики спечемо". - "А позавтраму?" - "Будемо воду носити, будемо бублики пекти".

Вмер в їх хазяїн - дівчина трохи заклопоталася, поки його поховали.

- А що в вас?

- В нас хазяїн вмер, і поховали.

- А тепер як?

- Воду носимо, бублики печемо.

Дівчина було говорить спокійно, стоїть свіжа - а тут б слухати ніяково: дивуєшся, як це вона живе довольна такеньки, що бублики пече... Бувають такі в бога!

Нам день минав, день розсвітався, весна йшла гріючи; наближувалася зима з морозами - усе здавалося якось нудно, якось докучливо... Були в нас давні радощі; були в нас старі сумування - до їх тепер душа не озивалася, не стрепехалося серце. Коли б!.. То б не так, зовсім не так було! Тоді, як серце та душа живі, то вийдеш, забачиш дерево, що вже

роки стоїть знакове, а тут вітаєшся: яке дерево! Зеленися, дерево, розвивайся! Отеє як шелестить! Глянеш на поля, на луги - які поля, які луги! Аж сміється щось в тобі...

А вже як життя лічиш своє понеділком та неділею, то все тобі байдуже: що нове, то заклопоче тільки спершу, а що старе, то вже таке старе буде, таке знайоме та безвтішне!

Такеньки ми жили. Коло нас одні люди вмирили, народжались другі... Часом звали нас на весілля - ми ходили на весілля... Найчастіш я ходила до Марусі.

Марусі не так жилося, як нам. Пила вона хоч од гіркої, та од живої води... їй сонечко не так світило, як нам; їй і пташки інакш щебетали...

XXI

Чи великий, чи малий час збіг - мати занедужала. Сказав би, рада вона своїй недужі була:

- Отсе й мені вмирати, - каже, - отсе і моя година! Біжи, Химо, до священика, проси - нехай пише зараз до Катрі, щоб приїхала поховати матір. Біжи, любко, не барися!

Знов написав лист священик, знов туди гроші послали.

- Отсе, не їде Катря! - мутиться мати. - Хто ж мене оплаче! Мабуть, не пускають її там; коли б я видужала, то б я вже сама до неї поїхала одвідати, побачити... Чи побачу її вже коли? Коли б я одужала, то б я її одшукала, де вона... Чи я вже її не побачу?

Од Катрі такий самий лист одібрали, що: "молитимуся за материну душу, а гроші на поминання віддала - будуть поминать, гріхи будуть одпрошувати".

- О, дитино мила! Не побачу вже я тебе! - промовила мати і заплакала. - Поховай мене, Химо, - говорить мені. - Поховай мене гарненько. Тобі буде нехай наша хата, се тобі нехай буде. Пом'яни мене, голубко. Сядь до мене ближче,

любно! Близенько сядь! - усе прохала мене.

Перед смертю говорила:

- Може, коли побачиш Катрю мою, може, буде нездужати, боліти, - послужи їй, серце, не покинь!

Усе богу молилась, все молилася - до останньої години. Тихо і сумно вмерла.

Як її поховали, то знов Катрі знати давали, що мати вже вмерла, що zostалися їй лани, степи і гроші. Тоді одписала Катря, що буде сама, приїде сама опоряджати, що їй у спадку дісталось. Ми стали її дожидати.

Діждали.

Як бачу той віз, критий, палубчастий, що притягає до нашого двору. Було се ранком, - ранок славний, ясний, пахучий: уночі дощ перепав.

Я вибігла за ворота.

- Катреню, де ти?

Ніхто не обізвався мені. Вилазила перше з воза ополіста, рум'яна черниця і хрестила мене. За нею Катря.

Катря теж мене перехрестила - ледве на мене глянула вона - і за черницею у хату увійшла. Я за ними вступила. Чи ж вона мене не пам'ятає - забула? Серце, що було стрепенулося, то притиснуло його тяжко...

- Ох, як же втомилися ми, - почала рум'яна черниця, скидаючи з себе чорні свої рясини одну по другій. - Вже їхали ми, їхали, та й годі сказали.

Глас в неї був такий, що для глухих добрий. Катря стояла у стола, розбираючи чотки у руках. Була ще вона з себе дуже хороша, хоч як змарніла, і очі впали, і сама, як нитка, біленька стала. Вона якось заохолоділа... На дух-мару вона походила з своїм нездвиженим обличчям, із своїм поглядом безпричасним... А ще в тій довгій рясі чорній, у тій чорній покривальниці!..

Хоч би вона що в мене спитала! Хоч би до мене слово

промовила!

Черниця знов говорить:

- Втомилися як, боже милий! Ледве дихаємо! - А там додає: - Вже сонечко підбилося на снідання...

Глянула на Катрю - Катря стоїть, не чує і не озивається.

- Сестро! - до Катрі, посмикаючи її міцненько за рукава. - Треба нам підживитися?

- Як заволите, сестро Меланія, - одказала Катря. Я ледве дочула: безодголосно такечки вона гомоніла.

- Дівчино! - прикликає мене сестра Меланія. - Ходи лишень ближче, - як на ім'я?

- Химою звуть, - кажу.

- Химо, чи не дала б ти нам поснідати?

- Зараз ізготую, - кажу.

Почала я готувати снідання, а черниця за мною у комору, пшона одміряє у глечик, одсипає муки у миску, сметани у полумисок; слив'янку набирає; хліб крає; порозчиняла столи, достала скатерку, стіл застеляє, - жвава та хапкая. Господи-світе!

Катря усе стояла сама. Сестра Меланія одхилила її рукою од столу, накриваючи, - Катря сіла на лавці тоді.

Готове снідання - стали снідати. Сестра Меланія Катрю ближче посадила. Катря послухала, близенько присунулась, а їсти нічого не їла вона, окрім малесенький шматочок хліба із водою. Сестра Меланія снідання впорала. Мала вона тридцять і два зуби білі та здорові, та роботящі. О, які ж зуби! Усе молола ними, як жорном добрим.

По сніданню стала сестра Меланін до Катрі говорити:

- Сестро! Треба усе тепер добре впоряджати, треба хутче, щоб тут нам не забаритися... - А очі в неї почали прижмурюватись; говорячи якимсь мимовільно, мостила вона ближче до себе дві великі подушки у краплистих темних пошивках, що з воза я внесла.

- Не треба баритись, - ще промовила зітхаючи, - о... о... - вимовила ще раз, вже зовсім на подушки схилившись головою...

Спала. Мухи понад нею гули, мухи її кусали - спала. Катря сиділа, схиливши голову. Чи молилася вона? Бо шептала щось і рум'янцем закрасилася живим. Я до неї близько підступила і кажу:

- Катре, чи ти вже мене зовсім забула? Чи не пізнаєш? - Рум'янці одразу збігли з її обличчя; обернула на мене вже безпричасні очі свої і одказала мені:

- Я тебе пам'ятаю.

- Чому ж се така до мене неласкава? Чом не заговориш до мене?

- Усі слова пражні. Треба молитись...

- Катре, чи ти знаєш, що Маруся заміж пішла?

- Боже благослови.

- За Чайченка пішла.

- Боже благослови.

- Вона нещасна дуже.

- Божа воля.

Усе мені одказує, як наче по псалтирю читає.

- Чи ти коли згадувала нас? Згадувала людей?

- Я молюся за вас і за всіх людей.

- Спасибі. А ти вже мене тепер і трохи не любиш?

- Господь повелів усіх любити, - і ворогів.

- То ти мене як ворога жалуєш, чи що? Чи ж у тебе вже нема і в світі нікого любого? Нема нічого милого?

- Мені усі рівні, за всіх молюся.

- І усі вороги тобі?

- Кожен чоловік другому ворог великий, ворог лихий, - промовила з опалом: очі заіскрилися, задрижали уста: пізналася мені давня Катря. Огнем да полум'ям од неї пахнуло - як колись.

- А сім'я? А родина? - кажу.

- Усі! Усі! Прихиляють до себе душу, боронять до бога!

- Так усіх кидати?

- Кидати, кидати! В бозі спасете! Боже мій! Боже мій! Помилуй нас! - покликнула сумно.

- Амінь, - одказала з лавки сестра Меланія глухо. Переспала вона свій дзвінкий голос. - Амінь, - ще раз каже та й позіхнула такеньки, що в мене рукава замаяли, а які мухи по столу лазили, то поскочувалися, як насіння од вітру. Довго ще потягалася на лавці. Далі стала, прибралась у ряси: - Ходім вже до батюшки, - приказує Катрі.

І пішли. І мені веліла йти із собою сестра Меланія, дорогу показувати.

Поки ми дійшли до священикового двору - біля церкви стояв з двома коминами і з рундучком під піддашшя, - поки дійшли, кажу, то вже сестра Меланія зовсім чуйна була: хоч очі од снання помаліли, та дивилися густо і жваво.

Священик стрів нас, увів у кімнату. Сестра Меланія посіла у якомусь великому кріслі, що в ньому мало було придоби, а багато цвяхів. Катря стала біля неї, а я поза Катрею.

- Сідайте ж бо, батюшка! - просить його сестра Меланія.

Батюшка сів проти неї та й закашлявся.

- А що се - кашель вас напав, батюшка? - пита сестра Меланія. - Липового цвіту напийтеся увечері, на ніч. Та чого се ви такі на виду жовті? Чи не жовтяниця? Й посивіли ви зовсім, а, мабуть, ще не дуже й старі, - боліли на голову?

Батюшка сам був розумний і розсудливий, та смирний - сторопів, слухаючи її та на неї дивлячись - тільки головою кивав.

- Отсе ми до вас приїхали з вашою давньою парафіянкою, - починає другу вже річ сестра Меланія. - Вона мені приручена. Спадок їй од родителів, як знаєте; вона усе оджалувала на монастир. Ми приїхали усього того роздиви-

тися, опорядити. Вам звісно, що тут їй належить, - покажіть мені, коли ласка ваша буде. Разом вкупі з нами для господа бога нашого потрудімось.

Тоді пішли по степах, по ланах оглядати, громадських людей кликали цінувати. Сестра Меланія никала скрізь по всіх кутках, мутилася, підбігала, приглядала, прислухала.

Катря ходила за нею слідом, не глядячи округи. Місця знакомі коло неї процвітали - вона не вважала. Ніде не припинилась і разу не оглянулась. В хату як ми повернулися, то там вже людей понаходило багато. Вітали Катрю, питали... Вона наче нікого зроду не бачила і нічого не знала, хто й які прийшли.

Одчинили скрині, стали лічити гроші, які там були. Батюшка усе зашептував і записував; сестра Меланія теж собі пірцем черкала - Катря усе стояла оддалік, не глядячи...

Люди потроху розійшлися...

- Ви добре се знаєте, батюшка, що хата цій дівчині приділена від небіжчиків? - питалася батюшки сестра Меланія аж двічі.

- Знаю добре, - говорив батюшка.

- Та вона ж далека родичка, а дочка є рідна...

- Така була воля їх. Вони дівчину жалували.

- І другі знають те?

- Як же! Свідки є.

- А! - каже. Більш вже не питала.

XXII

Прийшла Маруся до Катрі. Була вона тиха, смутна і ласкава.

- Знає? - спитала мене.

- Знає, - кажу, - та їй за все байдуже.

Катря її спершу не пізнала, а на вітання одказала:

- Благослови, господи!

- Се Маруся, - говорю їй.

Тоді вже вона пізнала і знов каже:

- Боже благослови!

Маруся стояла перед нею.

- Сідай, Марусе! - прошу.

Вона не схотіла чи не вчула, стояла і дивилася на Катрю. Катря непорухома сиділа. Більш не було нікого в хаті.

- Катре, - промовила до неї Маруся, - чом ти слова не промовиш? Чи мені звелиш говорити, Катре?

- Що? - пита Катря. - Що говорити?

- Бач, Маруся вже сива стала зовсім, - кажу, знявши хустку з Марусі.

Подивившись, каже:

- Сива.

Посиділа Маруся мовчки і попрощалась. Катря її хрестить.

- Катре! - промовила Маруся, - в мене діти.

- Боже їх благослови! - одказала Катря по своєму звичаю.

Як сама вже вона нічим людським не мугилася, - то вже й не вважала, як в інших серце колотилося.

Маруся додому пішла.

На третій день Катря із сестрою Меланією поїхали. Маруся ще приходила попрощатися. Катря прощалася так само, як віталася... Хоч би вона лице запечалила! Хоч би озирнулася разочок!

- Як одмінилася! - промовила Маруся, дивлячись услід за тим возом критим по дорозі.

- А пам'ятаєш, яка була вона? - кажу.

- Як же!.. Добре пам'ятаю.

Ще ми постояли, подивились. Маруся пішла до своєї господи, а я її провела і в неї трохи посиділа.

Яків усе хворів, усе болів. Давно вже він не робив нічого: не здолав. Падала коло всього сама Маруся. Багато було їй

діла в господі, велико печалі на серці.

Весело, як є ким радіти, та й те добре, коли є об ким поплакати. Ій-же богу моєму, добре! Гірка та жива вода, кажу вам...

Виходжу я од Марусі, і вона мене до воріт доводить, а за нею дітки топотять дрібненько-важенько...

- Подивись, - каже вона, - подивись, Химо, усі тройко у його вилились - мої чорнявенькі!

І згорнула їх усіх до себе. А вони хто з паличкою у руці, хто з хлібом, з пісочком у жменьці, жвавенько дивляться... Тиха і вбога хата з вишневим садком!

Я живу собі пригодно на своїй селитьбі. Сусіди до мене ходять, а я знов до їх - одвідуємось. Радимось, як городи засіваємо; вкупі наш одпочивок у свято...

Час за час, а к вечору ближче...